

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 650 Ft
2019. április / XXXI. évfolyam 4. szám

Szombat

Barna Ildikó:
A hontalan táborok

Karády Viktor:
**Zsidóság a honi sajtóban
a Soá után**

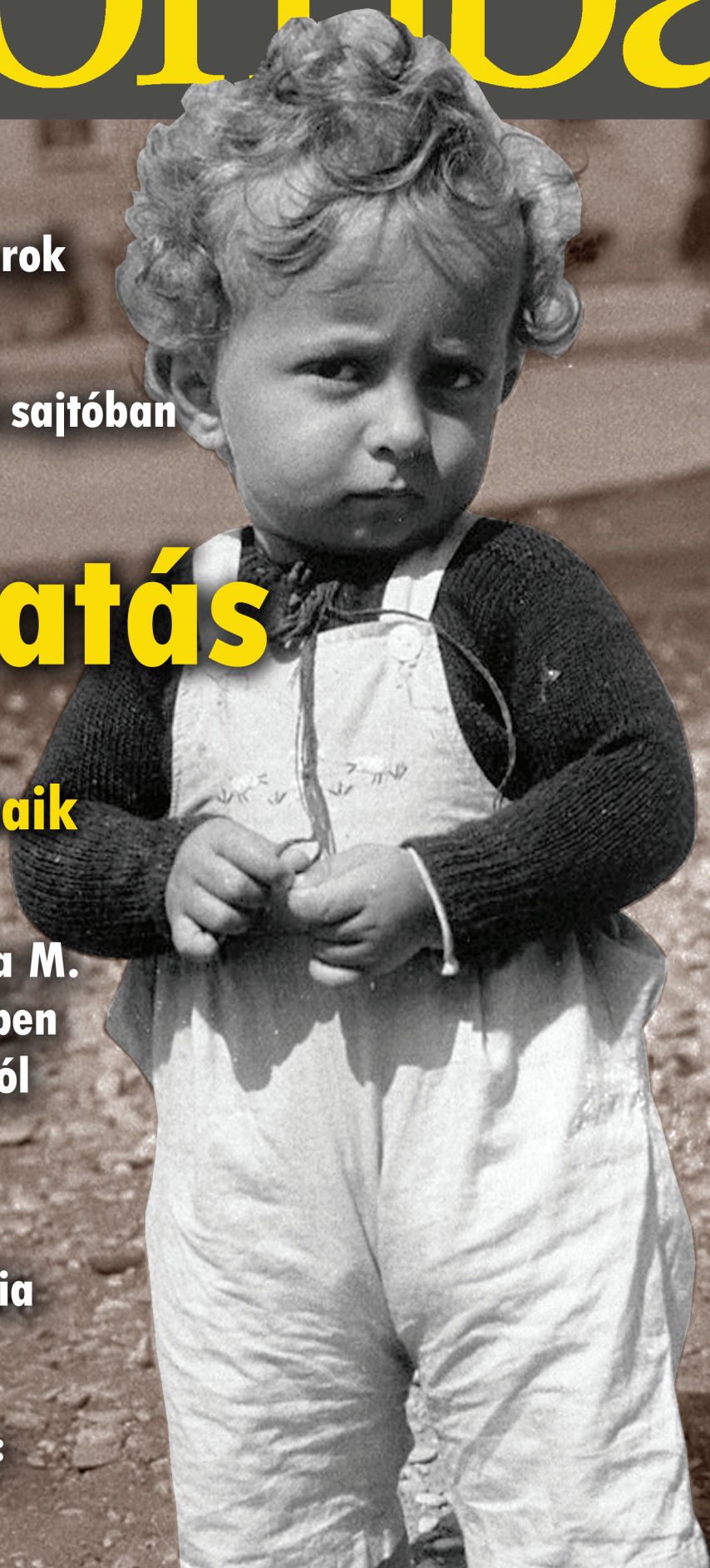
Utóhatás

**Túlélők és
leszármazottaik**

**Vajda Júlia és
Szabó Alexandra M.**
**a testben, lélekben
továbbélő múltból**

**Flohr Zsuzsi,
Gárdos Péter,
Király Kinga Júlia
interjúk**

Schüttler Tamás:
Ciprusi álom

JÓ ÜGYÉRT JÓ KIÁLLNI!

Gyere velünk fáklyás felvonulásunkra,
álljunk ki ismét együtt
a tolerancia mellett, és emlékezzünk
közös az áldozatokra!

A nemzetközi szervezetünk mintájára
évről évre megrendezésre kerülő menet idén
a Március 15. térről indul,
és a Jane Haining rakparton át vonulunk
a Cipők a Duna-parton emlékműig.

Az Élet Menete Budapesten

2019.
április
14.
18:00

MINISZTERELNÖKSÉG

MAZSIHISZ

MAZSÓK
MAGYARORSZÁGI
ZSIDÓ ÖRÖKSÉG
KÖZALAPÍTVÁNY

TARTALOM

4 | Barna Ildikó:
„18 év alatti árva lett
belőlem”
(Magyar zsidó menekültek
a holokauszt után)

7 | Mészáros Mónika:
Egy igaz ember

8 | Karády Viktor:
Zsidóság a honi
sajtónyilvánosságban
a Soá után

**12 | A nagybetűvel írt gonoszság
fikció, és a jóság is az**
(Gárdos Péterrel beszélget
Ayhan Gökhan)

14 | Vajda Júlia:
Új élet a romokon?

16 | Wirth Imre:
Esti ballada

17 | Szabó Alexandra M.:
A női testben remegő holokauszt

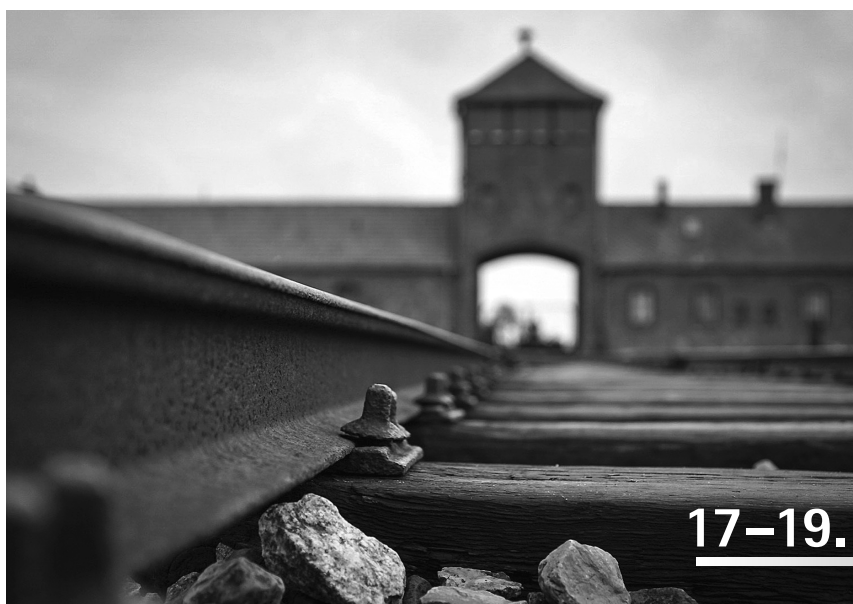
20 | Éhségről és reménységről
– Erdélyi zsidó történetek
(Király Kinga Júliával
beszélget Bárdos Deák Ágnes)

22 | Schüttler Tamás:
Gyötrő álom Cipruson

25 | Kérdezd a nagyit!
(Révész Bálint dokumentum-
filmjéről Szarka Zsuzsa)

26 | Ellentmondó narratívák
(Az Életlehetőségek című
kiállításról beszélget Flohr
Zsuzsival Pacsika Márton)

29 | Martin Gilbert:
Igazak Magyarországon
(2. rész)

17–19. A NŐI TESTBEN REMEGŐ
HOLOKAUSZT

2019. április

5779. niszán

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor, Itamár János-Keszty
Komoróczy Szonja Ráhel
Korányi László, Kovács András
Novák Attila, Tatár György

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János szerkesztő
Szász Anna Lujza szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Bassa László, Bóka B. László
Csáki Márton, Mátraházi (Suematra) Zsuzsa
Németh Ványi Klári, Szarka Zsuzsa
Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Mazsihisz
Mazsók
Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

Címlapfotó: United States Holocaust
Memorial Museum, courtesy
of Nordico Museum Der Stadt Linz

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2018. március 14-én

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1054 Budapest, Tüskőry utca 3.
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org

Címünk az interneten:
http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 5950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.
HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

Barna Ildikó

„18 ÉV ALATTI ÁRVA LETT BELŐLEM”

Magyar zsidó menekültek a holokausz után

Tibor a felszabadulás után még nem tudta mi az a „nyúlós izé” amit az amerikai katonától kapott a sok más élelmiszerrel együtt. Ez volt a menekült fiatalember első találkozása a rágógumival. Nemcsak a rágóval nem tudott mit kezdeni ekkor még, hanem a „hirtelen” jött szabadsággal sem, mert bénult volt az átélt borzalmaktól, és nemcsak neki, hanem több ezer társának is hónapokba telt, mire szenvedésük szilánkaiból összerakták, mit éltek át.

Polgár Tibor életét különböző történeti források segítségével ismerhetjük meg. A történelmi kirakós első darabja 1948-ból származik, amikor Tibort, mint menekültet regisztrálta az ENSZ Menekültügyi Szervezete, az International Refugee Organization (IRO). Az akta az International Tracing Service (ITS) archívumában található.¹ Az ITS egy olyan gyűjtemény, amelyet elsődlegesen eltűnt személyek felkutatására hoztak létre. Az ennek érdekében összegyűjtött több millió oldalnyi irat a holokausz egyik legnagyobb archívumává tette, ami csak 2007-ben lett nyilvános. A történelmi kirakós második darabja egy 1994-ben, a harmadik pedig egy 2016-ban készült interjú², amit a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archivuma őrzött meg az utókornak. A

cikk ezeknek a daraboknak az összeillesztésével arra vállalkozik, hogy bepillantást nyújtson a magyar zsidó holokausz túlélő menekültek életébe.

Polgár Tibor 1924. szeptember 12-én született a tizenháromezer lakosú Sárospatakon, ahol körülbelül 1100 zsidó élt. Családjával együtt 1944 májusának végén deportálták Auschwitzba. A szelekciónál 13 éves húgát rögtön a gázba küldték. Édesanyjuk tökéletes németiséggel kérdezte meg az öröket, hogy vele mehet-e. Igent mondtak. Édesapjával napokkal később tudták meg, hogy szeretteiket soha nem látják viszont. Tibor a következő majd egy évben számos koncentrációs táborot megjárt.

Nem sokkal a háború befejezése előtt éppen a Dachau táborrendszerhez tartozó, az átlagosnál is iszonyatosabb körülményeiről hírhedt Mühldorfban voltak, amikor újra vagonba rakták őket, hogy a tiroli he-

gyekben végezzenek velük. Az elképzelés állítólag az volt, hogy a vonatot egy elhagyott sóbányába vezetik és berobbantják a bejáratot. A front előrehaladása miatt azonban az SS végül nem tudta végrehajtani ördögi tervét. A vonattal éppen egy kis állomáson vesztegeltek, amikor az állomásfőnök elkiáltotta magát: „Vége a háborúnak!”, az örök pedig eltűntek. Rövid idő alatt kiderült, hogy a hír nem volt igaz, az örök visszajöttek és mindenkit visszatereltek, ha ellenálltak, lelőttek. Az „utazás” folytatódott. Körülbelül öt nap múlva egy éjjel Tibor fogolytársaival rájött, hogy az örök megint eltűntek. Egy idő után a vagonból előmerészkedve a semmi közepén találták magukat, de lent a völgyben megpillantották az amerikai katonákat. Felszabadultak. Nem volt ünneplés, nem volt üdvözlés, ahogy ő fogalmazott, túl bénultak voltak ahhoz, hogy bármit is érezzenek.

Az elhaladó amerikaiak étellel próbálták segíteni a végtelenségig legyengült embereknek. Tibor egy felé szálló alumínium dobozt kapott el. Kibontva egy kis darab sajtot, ropogtatni valót, csokoládét talált benne. És valami nyúlós ízét, amitől – használatatlannak ítélve azt – rövid úton megszábadult, pedig – ahogy később rájött – ez volt az első találkozása a rágógumival.

Menekültek és menekült táborok

Tibor felszabadulásának pillanatában, bár ő ebből mit sem sejtett, hivatalosan menekült vagy – az ekkor megalkotott kifejezéssel – *displaced person* lett. A szövetségesek Európában körülbelül 6,5–7 millió embert szabadítottak fel hazájukon kívül, őket nevezték *displaced person*-nek, vagy csak a rövidítést használva DP-nek.³ Nagyon sokféle csoport tartozott ide: kényszermunkások, hadifoglyok, koncentrációs táborok és halálmenetek felszabadult foglyai, olyan kelet-európaiak, akik a háború alatt önkéntesen hagyták el hazájukat, hogy német üzemekben dolgozzanak, vagy akik a szovjet front előrenyomulásakor menekültek nyugatra. A felsorolásból látszik, hogy a hontalanoknak csak nagyon kis része volt zsidó. Ők – egy zsidó bibliai kifejezéssel – *Seerit Hapleta*-nak, a „megmaradtak”-nak nevezték magukat.

Széder este a feldafingi táborban.
Fotók: USHMM archive

A háború lezárását követő hónapokban óriási mértékű hazatelepítés kezdődött: 1945 szeptemberéig 6 millió embert repatriáltak. A szovjetek és a nyugati hatalmak teljesen másképpen kezelték a hontalanokat. Az előbbieket hozzáállása egyszerű volt: mindenkinek vissza kell térnie a saját hazájába, akár akar, akár nem. A nyugati hatalmak által felszabadítottak azonban választhattak, így végül 1945 végére körülbelül egymillióan voltak azok, közöttük körülbelül 50,000 zsidó, akik pszichológiai, politikai vagy akár gazdasági okok miatt nem akartak visszatérni.

A DP-ket hazatelepülésükig vagy emigrációjukig azonban el kellett helyezni valahol: erre a célra hozták létre az úgynevezett DP táborokat, amelyek sokszor a volt koncentrációs táborok területén működtek. Ráadásul kezdetben úgy, hogy a zsidókat és nem zsidókat, akár áldozatokat és elkövetőket, nemzetiségük alapján együtt szállásolták el; a zsidó DP-ket sokszor kitéve a nem-zsidók antiszemita megjegyzéseinek is.

A DP lét első hónapjai

A DP táborokat a szövetségesekkel együttműködve 1947-ig az ENSZ Segélye-

zési és Helyreállítási Igazgatósága, vagy ahogyan mindenki hívta az UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) működtette. 1947 után ezt a funkciót az ENSZ menekültügyi szervezete, az IRO vette át. Mindkét időszakban számos zsidó szervezet is közreműködött, amelyek közül egyértelműen az *American Joint Distribution Committee* volt a legfontosabb.

Napokkal felszabadulásuk után Tibort és társait is az UNRRA szállította a München-től 40 kilométerre lévő feldafingi DP táborba, amit egy korábbi Hitlerjugend táborból alakítottak ki. A feldafingi DP tábor az amerikai hadsereg hozta létre 1945 májusának elején éppen a Tiborhoz hasonló magyar zsidó túlélőknek.

A felszabadulás utáni hónapokban, a táborokban sok helyen embertelen körülmények uralkodtak, amiről egyre több hír jutott el az Amerikai Egyesült Államokba. Ennek hatására a frissen beiktatott amerikai elnök, Harry S. Truman, Earl G. Harrisons bízta meg a helyzet feltárásával. Harrison nem kért, és 1945 augusztusában benyújtott jelentésében többek között a következőt írta: „úgy tűnik, hogy ugyanúgy bánunk a zsidókkal, ahogyan a nácik tették, azzal a különbséggel, hogy nem semmisítjük meg őket”.⁴ Azt tapasztalta ugyanis, hogy a felszabadult zsidó túlélők nagy része ugyanazon szöges drótok mögött,

Zenészek a feldafingi táborban.

A jiddis felirat: A fasizmus áldozatainak vére éberségre int

Earl G. Harrison

ugyanazokban a barakkokban, sokan a koncentrációs táborban viselt ruhájukban tengődnek. Az úgynevezett Harrison-jelentés óriási változásokat indított el elsősorban az amerikai zónában, de ennek hatására később a többi nyugati megszállási övezetben is. Az első és legfontosabb az volt, hogy a zsidó túlélőket zsidókként ismerték el. A jelentés hatására Eisenhower tábornok, a Szövetséges Expedíciós Erők Legfőbb Parancsnokságának (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces*, SHAEF) főparancsnoka utasítást adott arra, hogy a zsidó túlélőket külön táborokban kell elhelyezni, így csak zsidóknak fenntartott DP táborok jöttek létre, amelyek közül az első éppen Feldafing volt.⁵ Miután Feldafingból elszállították a nem zsidó DP-ket, a volt dachau koncentrációs tábor zsidó túlélői közül sokan kerültek ide. 1946-ban körülbelül 4000 zsidó élt a táborban. Itt jött létre az első németországi zsidó DP kórház is. Feldafingben – sok más DP táborhoz hasonlóan – virágzott az oktatás és a kulturális élet. A táborban az alapfoktól a felsőfokig minden szinten létrehoztak világi és a vallási oktatás intézményeket. A táborban

számos újságot adtak ki, színházi előadásokat, koncerteket tartottak. Minthogy Feldafing volt az első csak zsidók számára fenntartott tábor, itt választottak először zsidó tábori tanácsot, ami elkülönült hivatalokra osztva foglalkozott a tábor különböző ügyeivel.⁶

A Harrison jelentésnek további következményei is voltak. A zsidó menekülteknek járó napi adagokat megemelték, felállítottak egy külön ügynökséget a szétszakadt családok egyesítésének elősegítésére, és a munkára való jelentkezéseknél előnyben részesítették a zsidó menekülteket a német civilekkel szemben. Ez utóbbi intézkedésnek köszönhetően a DP táborokban dolgozó németek száma jelentősen lecsökkent. Tibor is dolgozott Feldafingben, a ruházati „boltban”, ahol azoknak adtak ki ruhákat, cipőket, akiknek szükségük volt rá.

Hazatérés

Tibor abban a hitben élt, hogy édesapja, aki akkor már jócskán ötvenes éveiben járt, nem élte túl a holokausztot. Tévedett. 1945 augusztusában hírt kapott otthonról, hogy édesapja él, így azonnal elindult vissza Sárospatakra. Hazaérve azzal kellett szembe-sülnie, hogy szülővárosába alig valamivel több, mint 160 zsidó tért vissza. Borzalmas volt látnia, hogy nincsenek gyerekek és nincsenek idősök sem. Interjújában úgy fogalmazott, hogy egyszerűen képtelen volt otthon érezni magát. Apjának azt javasolta, hogy hagyják el az országot, de ő túl idősnek érezte magát ahhoz, hogy valahol máshol kezdje újra. Tibor úgy gondolta, nem hagyhatja magára, maradnia kell. Aztán a sors különös módon sietett a segítségére: édesapja 1946-ban újránősült, ő pedig hamarosan újra elindult Németország felé.

Úton egy jobb élet felé

1946-tól újabb zsidó menekültek érkeztek az Ausztriában, Németországban és Olaszországban lévő táborokba. Magyarországról a környező országokhoz, különösen Lengyelországhoz képest, viszonylag kevesen emigráltak. A számok tekintetében csak durva becsléseink vannak: 1945 és 1955 között körülbelül 35.000–45.000 zsidó hagyta el az országot.⁷ Sokan azért döntöttek a kivándorlás mellett, mert Magyarországra visszatérve vált bizonyossá, hogy senkijük sem maradt. Voltak, akik a tovább élő antiszemitizmus miatt határoztak így, illetve a kommunista rendszer megszilárdulásával sokan gazdasági, politikai okokból hagyták el Magyarországot.

Tibor 22 évesen, 1946 májusában indult útnak az amerikai zóna felé, ahol az összes nyugati megszállási övezet közül a legjobb volt a helyzet. A magyar-osztrák határon a *Bricha*⁸ segítette át, lefizetve a szovjet katonákat. A *Bricha* egy illegális szervezet volt, amelyik a zsidó túlélőknek segített országuk illegális elhagyásában. Tibor Ausztriából München felé vette az irányt, ahol több konzulátust felkeresve próbált vízumhoz jutni, sikertelenül. Közel két év telt el, mikor megtudta, hogy Kanada ezer 18 év alatti árvának ad vízumot. Ahogy ő fogalmazott, akkor egy 18 év alatti árva lett belőle.

EGY IGAZ EMBER

Mátravölgyi Tibor 1929-ben született egy budapesti munkáscsaládban. Gyermekkorát a Józsefváros izgalmas és sokszínű világában élte, ahol életre szóló barátságot kötött zsidó származású gyerekekkel. Nekik köszönhetően fordult a zsidó vallás felé.

Mivel a család nem tudta finanszírozni gimnáziumi továbbtanulását, ipari iskolába került és egy nyomdába szegődött el dolgozni. Az üzem zsidó tulajdonosának nagylelkősége tovább erősítette kötődését. A háború alatt titokban hamis bélyegzőket és papírokat készített a nyomdában, hogy zsidó üldözöttek megmenekülését segítse. A nyilas uralom alatt munkaszolgálatosoknak továbbított leveleket, pénzt, élelmiszert.

A háború végén keresztény származása ellenére csatlakozott a cionista mozgalomhoz, ahol a Klein László nevet vette fel. A mozgalomban szerzett ismeretek erősítették zsidó identitását. A zsidó vallás és kultúra a fel- illetve kiemelkedést jelentette Mátravölgyi Tibor számára. 1946-ban Palesztinába vándorolt, ahol kibuchban dolgozott, majd a hadseregben szolgált. 1948-ban Izrael államának kikiáltása után részt vett a kezdődő Függetlenségi háborúban.

Izraeli tartózkodása alatt megnősült, egy fia született. Az '50-es években erős honvágya miatt családjával visszatért Magyarországra, ahol politikailag megbízhatatlannak bélyegezték,

ezért katonai szolgálatát munkaszolgálatosként kellett letöltenie. Ez idő alatt házassága felbomlott, fia állami gondozásba került.

Leszerelése után édesanyjához költözött és magához vette gyermekét. A Ganz gyárban kapott munkát esztorgályosként. Kisfiának óvónőjében ismerte meg második feleségét. Kalocsára majd Székesfehérvárra költöztek. Négy gyermeket neveltek fel.

A USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumának adott interjújában többek között így nyilatkozott a vészkorszakról és izraeli kivándorlásáról:

„Én annyira a befolyása alá kerültem ennek a holokauszt nevű rémtörténetnek, hogy nem tudtam alóla úgy szabadulni, hogy ne érezzek mindig együtt a zsidókkal.”

„Ha megadatott nekem, hogy segítsék a barátaimon, úgy, ahogy az a tehetségemből tellett, akkor miért nem lehet ezt folytatni.”

„Eleget tettem én azzal, hogy egy alkalommal segítettem? El tudom nyomni magamban azt, hogy itt tulajdonképpen saruk van a keresztényeknek? (...) Én eleget tettem-e azzal, amit akkor tettem? Nem kell-e még ráfejelni, hogy az én lelkiismeretemet megnyugtassam? Mint keresztény, tartozom-e még valamivel a zsidóknak? Én úgy éreztem, igen. Ezért úgy gondoltam, hogy kimegyek, és hajlandó vagyok építeni Izrael államot.”

Mészáros Mónika

Az International Tracing Service archívumában őrzött DP aktájából láthatjuk, hogy Tibort 1948. március 10-én regisztrálta az IRO mint Bolgár Tibort, aki 1930. szeptember 12-én született Sárospatakon. Neve és születési ideje megváltoztatásával két dolgot ért el: a névsor elejére került és a regisztráció időpontjában még nem volt 18 éves. Az IRO kérdőívében leírta, hogy nem kíván visszatérni Magyarországra, mert a magyarok rosszul bántak vele. Az is szerepel az aktában, hogy Kanadát jelölte meg a kivándorlás elsőleges célországaként, és arra a kérdésre, ami arról tudakozódott, hogy milyen tényezők segíthetik ebbe az országba való kivándorlását, azt írta, hogy az, hogy ő egy egyedülálló tinédzser. Végül ennek a trükknek a segítségével 1948 júniusában érkezett meg Kanadába és kezdett új életet.

Tibor sok mindenkire dühös volt a holo-

kauszt után. Az elkövetőkre azért, amit tettek, a szövetségesekre pedig azért, amit nem tettek, pedig tudták, hogy mi zajlik. Bevallása szerint ez utóbbi volt az, ami fölött sokkal nehezebben tudott napirendre térni. Egy idő után azonban azt érezte, hogy nem élhet úgy, hogy gyűlölködik, mert – ahogy megfogalmazta – akárkit is gyűlöljön az ember, a gyűlölet gyűlölet marad. Arra a felismerésre jutott, hogy „túlélni a holokausztot egy ajándék volt. Egy ajándék, ami két kötelezettséggel járt. Egyrészről fenntartani a zsidó nép folytonosságát. Így megházasodtam, két gyerekem, hat unokám és két nemrég született dédunokám van. Így ezt teljesítettem. A másik kötelezettség, hogy soha ne hagyjam, hogy a holokausztot elfelejtsék. Éppen ezért az elmúlt 35 évben rengeteg iskolában tartottam előadásokat.”

JEGYZETEK

- 1 CM/1 akta, 3.2.1.2/78953519, 78953520, 78953521, 78953522/ITS Digitális Archívum. Letöltve: USHMM 2015. november 24.
- 2 Polgár Tibor, interjú, 54582. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, Montreal Holocaust Museum Collection.
- 3 Magyarban sokszor a hontalan kifejezést használják rájuk, ami azonban nem fedi az angol kifejezés jelentését. Éppen ezért én menekültekként vagy DP-kként fogok rájuk utalni.
- 4 Königseder, Angelika és Juliane Wetzel. 2001. *Waiting for Hope. Jewish Displaced Persons in Post-World War II Germany*. Evanston: Northwestern University Press. p. 33.
- 5 Ibid. pp. 31–34.
- 6 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/feldafing-displaced-persons-camp>
- 7 Erdei András. 2004. „A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955)”, *Beszélő*, június.
- 8 A héber szó jelentése menekülés.

Karády Viktor

ZSIDÓSÁG A HONI SAJTÓ- NYILVÁNOSSÁGBAN A SOÁ UTÁN

Anemrég kifejlesztett digitális technológiák egyik mellékterméke, hogy számos történelmi forrás könnyen elérhető, mozgatható és manipulálható formában áll egyre nagyobb tömegben a kutatók rendelkezésére. Ez a társadalomtörténész számára megnyit egy sor, korábban voltaképp el sem képzelhető kutatási lehetőséget. Ilyenek a digitalizált sajtótermékek, melyek szövegtörzseinek feldolgozásával objektív, számszerűsített adatok segítségével lehet vizsgálni a különböző sajtóorgánumok témavilágát.

Az itt következő adatok értelmezése egyes, a zsidósággal kapcsolatos szavak előfordulási gyakoriságára nézve a szövegszerű tartalomelemzés sajátos határesetét képezi, amennyiben nem összefüggő véleményekre, kijelentésekre, tételes gondolatokra reagál, hanem pusztán elkülönített szavakra. Ez a szempontrendszer legalább háromfajta megközelítést enged meg.

Egyrészt a fogalmak megjelenésének konjunkturális gyakoriságát méri fel – itt leegyszerűsített öt éves mini-korszakokban. (Ez azonban technikailag éppúgy lehetséges évekre, akár hónapokra is lebontva, mint jóval nagyobb évkörökben. Rengeteg kísérletezés válik így lehetővé különböző időbeli konjunktúrákra, akár hetekre vagy napokra való fókuszálással.)

Másrészt a felhasznált szavak és fogal-

mak gyakoriságának igencsak nagy eltérései megvilágíthatják azt, hogy preferenciáisan milyen hívószavakkal s ezeken át milyen fogalmi keretben reflektált a sajtónyilvánosság a zsidó témára.

Végül megfigyelhető adatbankunkban – bár a jelen munka szűk keretei között csak sommásan – hogy az egyes sajtótermékek milyen mértékben és milyen szavak mentén vettek részt a zsidóság Soá utáni tematikájának feldolgozásában. Így a vizsgált korszakban igen érdekes lenne szembeállítani egymással a különböző politikai pártállású, a felekezeti, a társadalomtudományi vagy az egyéb érdekeltségű szaksajtó idevágó megnyilvánulásait. Helyhiány miatt itt csak a legnagyobb politikai napilapokat különítettem el, szemben az összes rendelkezésre álló szövegtörzsszel. Mivel ezekről nem lesz alkalom külön írni, röviden azt lehet mondani, hogy a három nagy napilap típus között a *Népszava* (a mindenkori szakszervezeti lap) foglalkozott legkevésbé a témával. a *Szabad Nép/Népszabadság* (a két hivatalos pártlap) tartotta be leginkább a kommunista tabu szabályait s még 1945 után közvetlenül is a legviszafogottabb volt a témában, míg a legtöbb tekintetben a *Magyar Nemzet* volt a legnyitottabb a téma iránt.

Mindehhez hozzáteendő, hogy egy ilyen elemzésben a bemutatott szavak köre tetzés szerint bővíthető. A továbbiakban kizárólag helyszűke miatt nem kerül példá-

ul bemutatásra a zsidóság toposzának számos más hordozója, mint a 'holokauszt', a 'nácizmus', a 'fasizmus', az 'anticionizmus', a 'filoszemitizmus', a 'haláltábor', stb.

Mindenekelőtt a Soá utáni korszakra nézve oly markáns időbeli töredezettséget érdemes adatbankunk segítségével értelmezni. A táblázat mindkét részéből pregnánsan előtűnik négy, jól elkülönülő, egyenlőtlenül hosszú évcsoport.

1. A felszabadulás utáni átmeneti években, érthetően a Soá traumája és botránya után az új demokratikus sajtónyilvánosság maximálisan használta a modern zsidóságra való utalás majdnem minden formáját. A későbbiekben sem esett szó egyetlen öt éves periódusban annyit 'deportálásokról', 'Auschwitzről', 'Palesztináról' mint 1945 és 1949 között. A többi jelzett fogalom előfordulása is a korszakos csúcs közelében volt, kivéve, ami az éppen csak formálódó zsidó államot illette (Izrael, Jeruzsálem, cionizmus). Ez utóbbiakról, értelemszerűen, inkább csak a későbbiekben beszélhetett a sajtó. Pedig az új állam szervezésével kapcsolatos drámai eseményeket ekkor még láthatóan igen nagy érdeklődés övezte. Ezt fejezi ki az a tény, hogy a Palesztinára való utalás bizonyult a leggyakoribbnak az összes többi itt tárgyalt hívó szó között, messze 'Auschwitz', a 'deportálás' és a 'zsidóság' előfordulási számai előtt. Már ebben a korban is feltűnő, ami a későbbiekre nézve is nyilvánvaló, hogy a sajtó alig használta a 'zsidóül-

A zsidósággal kapcsolatos néhány fogalom idézettségi számai a magyar sajtóban (1945-1999)

A/ Az egész digitalizált sajtóban*

	1945- 1949	1950- 1954	1955- 1959	1960- 1964	1965- 1969	1970- 1974	1975- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1994	1995- 1999
Auschwitz	2459	185	286	482	821	467	432	602	936	1532	1661
deportálás	2463	129	314	340	324	285	294	542	798	1550	1367
zsidóüldözés	172	9	35	90	94	80	97	145	208	322	380
antiszemitizmus	1587	121	348	579	578	591	674	839	1136	4534	2762
Izrael	1000	1256	3004	2907	6306	10906	12009	13320	11375	21014	21494
izraelita	1495	135	283	401	371	585	614	841	1292	1929	1639
zsidóság	2201	109	242	564	513	661	798	1200	1795	4717	3706
cionista, cionizmus	994	216	81	97	318	1264	1305	975	727	1103	1018
Jeruzsálem	1813	385	542	945	1413	1645	2519	3075	2625	6369	6361
Palesztina	4769	255	407	357	1087	3269	4507	3516	2077	1412	1064

* 178 digitalizált újság és folyóirat szövegkorpusza alapján, beleértve néhány honi idegen nyelvű és külföldön kiadott magyar nyelvű időszaki kiadványt is. Csak olyan forrásokat használtam itt, melyek a vizsgált korszak legalább egy része alatt megjelentek és utaltak is egyes a táblázatban elkülönített fogalomra.

B/ A korszakban végig működő, legolvasottabb országos politikai napilapokban**

	1945- 1949	1950- 1954	1955- 1959	1960- 1964	1965- 1969	1970- 1974	1975- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1994	1995- 1999
Auschwitz	593	133	166	256	400	205	160	150	260	409	629
deportálás	729	47	108	162	124	93	50	105	212	463	377
zsidóüldözés	45	3	10	23	18	5	8	18	41	78	119
antiszemitizmus	536	66	145	191	138	80	86	141	278	2044	1158
Izrael	282	707	1627	1323	3583	5613	5088	5988	4804	8462	8686
izraelita	569	58	201	215	188	245	246	333	651	828	472
zsidóság	573	15	43	79	56	50	58	109	262	1254	982
cionista, cionizmus	271	117	29	24	137	650	608	360	138	383	328
Jeruzsálem	419	30	157	303	630	571	850	1207	850	2671	2954
Palesztina	1393	78	211	102	646	2233	3088	2417	1250	548	359

** Magyar Nemzet, Népszava, Népszabadság (1956-1999), Szabad Nép (1945-1956).

dözés' kifejezést. Ebben feltehetően (bár nem bizonyíthatóan) a honi felelősségvállalás hiányának egyik burkolt vetületét lehet azonosítani, amennyiben a 'deportálás' vagy még kizárólagosabban 'Auschwitz' a német náciizmus bűneire asszociál, míg a 'zsidóüldözés' már kevésbé, illetve konkrétan sokkal inkább a nyilas terror nemrég helyben megélt valóságára. Már itt megjegyezhető, hogy a politikai napilapok (a táblázat alsó felében) még sokkal inkább kerültek, valósággal kezdetől fogva tabusították ezt a kifejezést.

'Auschwitz' és 'deportálás' voltak a korszak második leggyakoribb fogalmai a sajtóban, megelőzve az 'antiszemitizmust' és az 'izraelitát'. A Soá borzalmait és a kereszt-

tény kurzus után érthető, hogy a zsidóság témavilágának integráns része volt az 'antiszemitizmus', még a politikai nyilvánosságban is, melyet a napilapok képeztek le s így az idevágó esetek több mint harmadát szolgáltatottak – míg pl. 'Auschwitz' felemlgetésének csak negyedét. Az 'izraelita' jelentése sokkal nehezebben értelmezhető ebben a korban. A fogalom az állami hivatalosságban az 1895-ös recepciós törvény következményeként vált kötelezővé, mint a 'zsidóság' kizárólagos felekezeti megjelölése a korábban használt népi definíciók helyébe lépve ('héber', 'zsidó', Mózes vallású magyar). A Keresztény kurzus alatt azonban a fogalom antiszemita tartalommal töl-

tódott, s elképzelhető, hogy az informális nyilvánosságban a felszabadulás után is hasonló konnotációjú is maradt, amelletts hogy a ritka hivatalos helyzetekben tovább szerepelt, például az 1945 után kiadott első statisztikai évkönyvekben, ahol még egyáltalán utalás történt felekezeti közösségekre.

2. A sztálinista rendszer aztán a számokban jól objektív ált módon általánossá tette a zsidóság majdnem teljes kérdéskörének tabu alá helyezését. 1950-1954-ben a 'zsidóüldözés' gyakorlatilag eltűnt a sajtóból, hiszen a szó gyakorisága az előző öt év 5-6 %-ára esett vissza. De hasonló történt a 'deportálás', a 'zsidóság' vagy a 'Palesztina' és a 'Jeruzsálem' szavakra való utalások-

ZSIDÓ KIVÁLÓSÁGOK HÁZA

Balatonfüred
Bajcsy-Zsilinszky utca 32.

**ÁPRILIS 17.
SZERDA 18.30**

Budapesti Fesztiválenekar
koncertje

Helyfoglalás online
a www.bfz.hu weboldalon
lehetséges.

**ÁPRILIS 20.
SZOMBAT 16.00**

A füredi rabbi séta
– az interaktív kiállításra
szóló belépővel

Jegyár: 3.900 Ft/fő

Jegyeket a helyszínen vagy
a www.zsidokivalosagok.hu
weboldalon, illetve a jegy.hu
oldalakon lehet vásárolni.

**ÁPRILIS 21.
VASÁRNAP 17.00**

Pészah, a zsidó húsvét
– kóstolóval, vacsorával

Előadók:
Heller Ágnes filozófus,
Gerendás Péter előadóművész
és dr. Olti Ferenc

Jegyár: 4.500 Ft/fő

Jegyeket a helyszínen vagy
a www.zsidokivalosagok.hu
weboldalon, illetve a jegy.hu
oldalakon lehet vásárolni.

ZSIDÓ
KIVÁLÓSÁGOK HÁZA

kal. 'Auschwitz' és 'cionizmus' előfordulása szintén a korábbi töredékére esett vissza az egész sajtóban, bár a három politikai napilapban az apadás mértéke csekélyebb volt. 'Auschwitz' alatt a hivatalos politikai diskurzusban természetesen tovább működött a 'német fasizmus' denunciálása, mivel – különös módon – a rákosista szóhasználat elkerülte a 'nácizmus' emlegetését. A 'fasizmus' előfordulása az egész honi sajtóban 1945-49-ben 6829-et tett ki s ez 6667 szintjén maradt 1950-54-ben is, míg a 'nácizmus' 1945-49-ben csak 509 esetben fordult elő s 1950-54-ben mindössze 238-ban. A 'cionizmus' emlegetése a szó ritkulása ellenére azért maradhatott fenn, mert a sztálini kor végén ez mindenek előtt az 'imperializmus' segéderejének kijáró szitokszó gyanánt fungált több egyéb 'láncos kutyát' érintő kifejezéssel együtt. A tabu viszont az előző értelemben nem érvényesült 'Izrael' emlegetésénél, amelynek előfordulása egyeduralkodóan megemelkedett, különösen a politikai lapokban. 1950-54 között a zsidó államra való hivatkozások túlnyomó része (56 %-a) a három napilapban történt, míg a felszabadulás utáni években csak kissé több mint negyedük. Ugyanakkor 'Jeruzsálem' vagy 'Palesztína' szereplése teljesen eljelenlégtelenedett, különösen a politikai újságokban. A hivatalos és tömegfogyasztásra szánt sajtótermékek ezzel az állami nyelvhasználat szokásrendjét érvényesítették, melyben szerepelt a közjogilag elismert zsidó állammal, mint állammal való kapcsolat – főképp annak politikai elutasítása, kritikája vagy megbélyegzése –, anélkül azonban, hogy ezt, mint 'zsidó államot' népszerűsítették volna. A tabu legfőbb tárgya ugyanis maga a 'zsidóság' volt. Ennek a szónak az előfordulása az egész sajtóban 5 % alá, a politika lapokban 3 % alá esett a fordulat évét követő években az azelőttiekhez képest.

A kései Sztálin korszak a zsidóság tabujának bevezetésével mindenképp egyfajta határesetet képez a társadalmi önkép és történelmi tudat államhatalmi manipulációja szempontjából. Az 1950-es évek eleje mélypontot jelentett e tekintetben, melynek azonban hosszasan megnyilvánuló utóhatásait mutatják a zsidóság fogalmi körére vonatkozó adatok a sajtóban. Ugyan a későbbi évcsoportokban a táblázatban jelzett szavak idézettségének számai rendre – ha

nem is egyenletesen, de legalább hosszabb távú tendenciájukban – emelkedést mutatnak, ezek azonban csak az 1970-es években, a kádárista konszolidáció csúcspontján kezdik az egész sajtóban elérni vagy megközelíteni az 1945-49 között megfigyelhető gyakorisági értékeket, mint pl. 'Jeruzsálem' vagy 'Palesztína' esetében. A politikai napilapoknál kissé másképp alakultak a számok, de szintén hasonló irányban.

3. A zsidóság tabuja mindenesetre a legfontosabb jelzésekben továbbra is egyértelműen tetten érhető a kommunista rendszer végéig annak ellenére, hogy a kései szocializmus tudomány- és sajtó-politikája tudatos gesztusokat tett a továbbra is központi- lag kontrollált nyilvánosság tereinek tágítására. A történelmi emlékezet fórumain kezdtek polgárjogot kapni a Soá-ra reflektáló emlékiratok, sőt a honi zsidóság történetét célzó komolyabb tudományos kutatások is. A félhivatalos értelmiségi sajtó – mint az 1980-as években a *Medvetánc* vagy a *Mozgó Világ* néha még emigráns szerzők idevágó munkáinak is teret biztosított – így (bár nem a szerző kezdeményezésére) jelen sorok írójának is. Randolph Braham angolul 1981-ben kiadott főműve a magyar holokausztról már 1988-ban megjelent Budapesten. Mégis, a jelenkori zsidó témavilág legfontosabb hívószavainak előfordulása, különösen a politikai sajtóban – 'zsidóság', 'deportálás', 'Auschwitz', 'antiszemitizmus' – a korszak végéig a felszabadulás utáni évek számainak felét is ritkán érte el. Itt is kivételt képezett az Izrael államra való utalás, melynek gyakorisága igencsak gyorsan és majdnem fokozatosan nőtt, mégpedig egyre inkább a politikai sajtóban. Izrael említésének megközelítőleg felét vagy többségét a Kádár korban már a három nagy napilapban találni. Másképp rendhagyó a cionizmus felemlegése a korban. Ennek számbeli csúcspontja a sajtóban egyértelműen az 1970-es évekre esik, itt is fele arányban a politikai újságokban, ami minden bizonnyal szintén a zsidó állam szerepének jelentőségével értelmezhető a hidegháború nemzetközi porondján. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel az 'antiszemitizmus' témájának messzemenő minimalizálása, különösen a politikai tömeglapokban. Míg a zsidóság általános tabujának fokozatosnak tűnő lazulásával a kulturális folyóiratok a számokból látható-

4. Az 1990-es évek számai táblázatunkban mind azt jelzik, hogy a zsidóság témavilágának bemutatása a sajtószabadságot fenntartás nélkül bevezető nyugati típusú, s nyugati befolyás alatt berendezkedő demokráciában radikálisan módosult. Az idevágó figyelem a sajtónyilvánosságban látványosan megnőtt. Ezt tanúsítja az összes feltüntetett hívó szó 1990 utáni előfordulási gyakorisága, összehasonlítva a korábbi évek számaival. A 'zsidóságra' való utalások megötszöröződtek a napilapokban és közel meg-

Ezek az adatok ugyan a tabu alóli felszabadulás bizonyítékai, de többet vagy – a túlélő s a honban maradó vagy ide visszatérő zsidóság számára – jobbat nem jelentenek. A tabu egyik fontos funkciója ugyanis a zsidógyűlölő közbeszéd elfojtása volt. Ennek hatásmechanizmusa ugyan nem bizonyulhatott egyszerűnek vagy egyértelműnek, mégis volt valamelyes pedagógiai hatása, t.i. annak nyilvános hangsúlyozása, hogy 'zsidózni' nem szép dolog. Igaz, hogy a zsidógyűlöletnek a sajtónyilvánosság asztala alá való seprése többfajta vadhajtást is

Bármily sokrétű jelentéstartalmakat hordozott is a zsidóság kommunista tabuja, az alóla való felszabadulással a Soá után kialakult morális koalíció is felbomlott, ami addig többek között kizárta a sajtó nyilvánosságából a nyílt antiszemita diskurzust.

A NAGYBETŰVEL ÍRT GONOSZSÁG FIKCIÓ, ÉS A JÓSÁG IS AZ

A Szamárköhögés és az Uramisten című remekléseket jegyző Gárdos Péter a nagy sikerű Hajnali láz című könyve után megint regénnyel jelentkezett. A Balázs Béla-díjas rendezővel beszélgettünk a szépirodalom kihívásairól, a magyar társadalom vétkeiről és a bűn természetéről is.

A *Hét mocskos nap* című kötet egy meg nem valósult filmterv eredménye. Írt volna regényt, ha semmilyen akadály nem áll a film útjába?

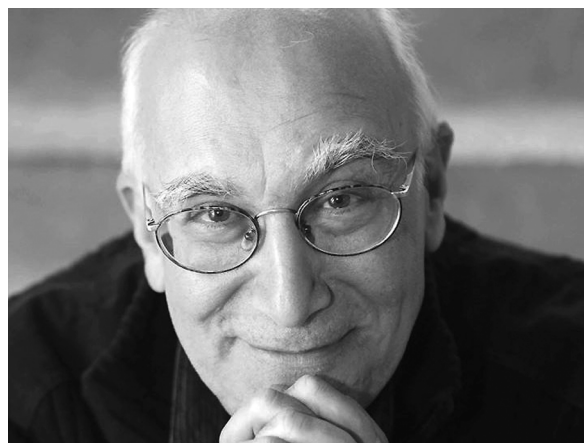
A most napvilágot látott könyv filmbéli címe a *Hét erotikus nap* lett volna. Sokáig abban az illúzióban éltem, hogy film készül belőle, már a gyártási előkészítésnél tartottunk, amikor váratlanul leállították. Ma sem értem igazán, miért. Ha másképp alakul a helyzet, valószínűleg ez a regény sem születik meg.

Több filmje forgatókönyvét Ön írta. Érezhető volt a forgatókönyv – és a regényírás közti különbség?

Ez két nehezen összehasonlítható foglalkozás. A forgatókönyv szituációk sorozata, lényegesen másképp szerveződik, mint a szépirodalom, másféle koncentráció is szükségeltetik hozzá. Amíg nem születik meg belőle a film – és ez egy hosszú folyamat – folyamatosan változik, alakul. A filmkészítés ráadásul társasjáték, csapatmunka, a leírt szónak közel sincs akkora jelentősége. Ezzel szemben a szépirodalom magányos műfaj, az író egyedül önmagára számíthat, lassú merülés a mélybe. A prózáirónak mindent tudnia kell a világról, amit megteremt, sőt, a részletek néha fontosabbak, mint a tulajdonképpeni cselekmény. Én legalábbis, ha prózát írok, jóval óvatosabban araszolgatok előre-hátra, mint egy film kitalálásánál. Lehet persze, hogy mindez azért történik így, mert forgatókönyvekkel lassan 40 éve bibelődöm, míg a *Hét mocskos nap* csupán a második regényem.

Mindvégig önmaga kritikusának kellett lennie...

Valahogy úgy. Íróként rákényszerültem saját szövegem kritikusává válni, és be kell vallanom, ez több szenvedéssel járt, mint elégedettséggel. Nekem az vált be, hogy hajnaltól délig dolgozom. Egyfajta önkínzás: hajnalban átolvasom az előző napi termést, és többnyire elfog a kétség. Egy-egy cselekménybeli fordulat, vagy dialóg, sőt,

sokszor egy-egy szó miatt is képes vagyok gyűlölni önmagam, javítgatok, átírok, kihúzok, bonyolítok, egyszerűsítok, szóval nem egyszer napokig, sőt hetekig vacakolok egy oldallal. Néha azért terem öröm is.

A regény és a magyar történelem egyik fontos dátuma 1944. október 15, a nyilas hatalomátvétel időpontja. Az Ön nagypapája jó előre látta, milyen borzalmak várhatóak Magyarországon.

Nagyapám, akit sajnos nem ismerhettem, a regény egyik kulcsszereplője. Felmenői sorsát elemezve úgy saccolta, hogy a nyilasok hatalomátvételét pogrom követi majd. Jó előre elhatározta tehát, hogy ha legrosszabb féltelmei igazolódnak be, nem vár, nem tétlenkedik, hanem biztonságba helyezi a családját. Rafináltan megszervezte, hogy az inkriminált napokra a csillagos házból, ahol akkor laktak, a hetedik kerület egyik garázsába menekítse át a lányát (aki később az én mamám lett) és a feleségét. Így aztán '44. október 16-án a kibérelt garázs egyik autójában közel negyvennyolc órát töltött el a nagymamám, az édesanyám és a nagypapám. Utóbbi megérzéséről csak annyit még: sokat nem tévedett, sajnos rövid időn belül az összes féltelme beigazolódott.

Több helyen azt nyilatkozta, könyve a kiszolgáltatottság regénye is, emellett utalt rá, hogy szexualitás és gátlástalan hatalomvágy nem választható el egymástól. A huszadik század is értelmezhető élő, állandóan megalázott és kihasznált, védekezésre képtelen testként?

Azt hiszem, hogy a huszadik század az emberiség történelmének talán legszörnyűbb időszaka. Az emberi brutalitás és bestialitás a huszadik században ért a tetőfokához: többek között megkísérelték egy nép nagyipari módon történő megsemmisítését is.

A regényben többen ösztönből cselekszenek, engedelnek a vágyak és a kísértések birodalmának. Ha az ember a saját ösztöneinek fordít hátat, az valahol nem jelent önmegtagadást?

Nehéz kérdés, nekem legalábbis sok gyötrelmet okozott az optimális válasz megtalálása. Én úgy látom, hogy amikor az egyén már a saját, önmagában nem bűnös szenvedélyeit nyomja el, részben önnönmagát is korlátok közé helyezi. Komoly dilemmával jár annak megértése, mikor is jön el az a pont, amikor az ember bűnt követ el, és mikor az, amikor még megengedheti magának azt a fényűzést, hogy ne fojtsa el a természete diktálta vágyait.

A regény egyik szereplője, Szende András nyilasnak áll, majd az élete különös fordulatot vesz: megment egy zsidó családot, nem sokkal rá pedig rosszul lett fogja el, amikor látja, hogy az embereket a Dunaparton a folyóba lövik. Értelmezhető úgy a felvázolt szituáció, hogy a tettesek közt szép számmal találni olyat, aki áldozat lenne? Még ebben a sötét történelmi helyzetben sem minden fekete és fehér?

Bizony nem. Éppen úgy, ahogy vétkesek közt cinkos, aki néma, bűnösök közt is számtalan fokozat létezik. A regényíró azért van szerencsés helyzetben, mert mérlegelhet, feltárhatja azt a bonyolult motívumrendszert, amely a szándéktól elvezet a tettig, vagy a visszalépésig. Hiszem, hogy még a legbestiálisabb bűnelkövetők közé is odasodródhattak olyan figurák, akiket elrettentettek a szörnyűségek. Ilyen figura Szende András. A regénybeli szereplő az utolsó pillanatban visszahőköl, az ördög-gel való találkozás szinte megbénítja. Szende András aztán egész további életén át takargatja a múltjában keletkezett stigmát, soha nem képes felejteni, pláne megbocsátani önmagának.

Végzett előtanulmányokat a nyilasokról, támaszkodott történelmi forrásokra?

Ha arra gondol, végeztem-e levéltári kutatásokat, a válaszem az, hogy nem. Természetesen számtalan szép-irodalmi művet, és történeti munkát ismerek ebből a korszakból.

A fel nem dolgozott tragédiák hogyan élnek tovább egy olyan társadalom tagjaiban, akik nem tudják vagy épp nem is akarják tudomásul venni a múltjukat?

A magyar társadalom egyik legnagyobb vétke, hogy igazán soha nem nézett szembe a holokauszt idején tanúsított magatartásával, és egyre csekélyebb az esély arra, hogy ez megtörténjen, hiszen a még élő szemtanúk jócskán kilencven felett járnak. A mamám huszonegy éves ápolónőjét annyira megrázták anyám személyes története, hogy sírva fakadt. Kiderült, hogy soha nem hallott deportálásokról, koncentrációs táborokról, csillagos házakról. Ha egy, különben a világra nyitott huszoneves a ma Magyarországon ennyire alulinformált, akkor nagy a baj! Egy társadalmat mélyen jellemez, ha folyamatosan megválaszolatlanul hagyja a számára kínos kérdéseket.

„Szende Pál azt tanulta meg a történelemből, hogy vannak helyzetek, amikor a kivárára kell játszani. Amikor csöndben kell maradni. Amikor nem kell állást foglalni” – olvassuk a regényben, és nem győzzük kihallani belőle a jelenre tett célzásokat.

Az idézett szöveg tulajdonképpen az általános magyar magatartás leírata, ez történt, és sajnos ez történik most is. Amikor a szereplőkhöz hasonló gyáva kispolgár azt ajánlja, jobb lesz a vihar elől azonnal fedezékbe vonulni, olyankor marad az elkendőzés, a sunnyogás.

A magyar társadalom képtelen tanulni az őt megelőző nemzedékek baklövéseiből?

Mondanék egy példát. Nem rég olvastam egy felmérést az egyes országokban megtapasztalt antiszemitizmusról, és a számok döbbenetese: az európai országok között Magyarországon tapintható ki legélesebben a zsidóellenesség. Ez több mint riasztó.

A Saul fia és az 1945 című filmekre furcsamód özönlöttek a nézők. Nincs ebben ellentmondás?

Azt gyanítom, ha nincs a Cannes-i siker és az Oscar-díj, a Saul fiához nem özönlöttek volna a nézők. Ezzel együtt az említett filmek, és talán a Hajnali láz is hozzájárult ahhoz, hogy legalább elkezdődjön egy párbeszéd. Ennek némileg ellentmond egy friss tapasztalatom. Nemrég a 24.hu-n jelent meg velem egy interjú, ahol szintén elmondtam, mit gondolok a magyar társadalom holokauszt idején tanúsított viselkedéséről. Rövid időn belül olyan gyűlölethullám támadt fel a kommentelők részéről, hogy a szerkesztők belátták, az lesz a leghelyesebb, ha mind egy szálig törlik a nem túl szalonképes hozzászólásokat, és végleg beszüntetik a kommentelés lehetőségét.

A gonoszságról hogyan vélekedik? Velünk született tulajdonság?

A nagybetűvel írt Gonoszság fikció, és tulajdonképpen a Jóság is az. Az ember bizonyos helyzetekben különösen reagál, és nagyon könnyedén esik a manipuláció áldozatául. Egy-egy súlyos történelmi helyzetben a manipuláció beláthatatlan következményekkel jár, és az ember legrosszabb, legaljasabb tulajdonságait hozza felszínre. Attól tartok, hogy az emberi büntelenség, sőt a mindent felülíró jóság is csupán egy ábránd.

Ayhan Gökhan

Bűnösök közt is számtalan fokozat létezik

Vajda Júlia

ÚJ ÉLET A ROMOKON?

Matildot tizenhat évesen deportálták. Egész családját elvesztette, szülei, nagyszülei, testvére és sok egyéb rokona közül rajta kívül egyetlen nagybátyja élte csak túl. Ráadásul arra ért haza, hogy „a házunk romokba hevert, mert abból az oroszok fürdőt csináltak. Minden kifosztva, a bútorok, a ruhaneműk, az üzlet, ami teli volt méteráruval, a gabonarakár a gépekkel, és ami a legjobban fájt nekem az, az volt, hogy az üzlet közepén oda volt téve a csupa függöny közepén az adós könyv, amibe bele volt írva a falu lakosságának az a része, aki tartozott nekünk. Meg kell jegyeznem, hogy édesapám nagyon könnyelmű volt, és bárki kért valamit tőle, ő azt azonnal teljesítette, (...) tehát adott hitelbe bőségesen, és miután kifosztottak mindenünket, az adós könyvet az üzlet közepén letették a földre, amibe az apám, anyám és a nagymamám írása volt. A falu ezzel jelezte, hogy ők nem tartoznak a zsidónak semmivel se. Az utcán amikor mentem, üdvözöltek mosolyogva, jaj de jó Matildkám, hogy visszajött. És rajta volt az édesanyám ruhája a gyerekén, vagy az én ruhám, vagy a húgom ruhája.”

A lágerből visszatérve nem csak ezek miatt nem folytathatta ugyanott, mint 1944 márciusában: sterilizálták Auschwitzban, s emiatt partnerkapcsolataiból szükségképpen hiányzott a közös utód, ami, persze, ha alkalmas társat talált volna hozzá, örökbefogadással talán pótolható is lehetett volna. A sterilizálás ugyanakkor nem pusztán a gyerekszülésre való képtelenség tényét jelenti. Az orvos „a hüvelyen keresztül – maró folyadékot spriccelt be, – amitől olyan fájdalmam volt, hogy eszméletemet elveszítettem.”, meséli a vele hatvan évvel később készült narratív életútinterjúban, amiből megértjük, hogy az elszenvedett szexuális abúzzsal valójában szexualitásától teljes egészében megfosztották. Ahogy maga is fogalmaz, „azér’ voltak sikertelen[ek] a kapcsolataim mer’ a sterilizációról senkivel se beszéltem, fér-

jem se tudott róla, – és maga az a szexuális együtt lét az az – félelmet keltett bennem.”

Igen, mindaz, amit Matild átélt, különösen traumatikus. Nyilvánvaló, hogy az ő helyzetében szinte semmi sincs, amiből egy új élet felépíthető lenne. Mégis küzd, megküzd ezzel, s ha nem is boldog, de munkáját szeretve, s ott elismerve, éli le a következő évtizedeket.

Zoltán a vele készült életútinterjúban a felkérésre, hogy mesélje el az élettörténetét, azzal kezdte elbeszélését, hogy „1921. kilencedik hó 11-én születtem, — és akkor azt hiszem, mindjárt rátérhetek arra, hogy mikor vonultam be munkaszolgálatra – mert az – előtte lévő privát élet- életem nem nagyon érdekes, ugyanolyan – ugyanolyan, mint a többi emberé volt. Szóval, negyvenhárom szeptember elsején - vonultam be Kőszegre”, majd másfél órán át megszakítás nélkül mesélte munkaszolgálatos és lágerélményeit. Mikor végül elérkezett a felszabaduláshoz, s elmesélte, hogyan került haza, küszködve a hol erősödő, hol valamelyest uralni tudott sirással, ki mondja, hogy „hála isten anyám apám élt ——— nagy dolog ——— nem tudom hány unokatestvéreket mind elvesztettem ————— ((sír))”, majd, miután még hosszán részletezte amiatti szorongását, hogy történetük lassan elfelejtődik, végül tényleg megáll. Az interjúkészítő pedig, némi együtt érző hallgatás után, megkéri, mesélné el mégis mindazt is, ami „előtte volt”.

Zoltánon pedig nem csak látszik, de meg is fogalmazza, hogy nehéz a váltás, de aztán elmeséli, ami előtte volt. Azt, hogy hogyan nem tanulhatott, s hogy bár kémikus szeretett volna lenni, hogy lett belőle az apja vezette műszergyárban műszeripari szakember. Majd a Soát nem is említve áttér a háború utáni történetre. Hogy amikor visszajött, apjával saját gyárat nyitottak, amely jól ment, amelyet azután államosítottak, de őt tették meg igazgatónak, majd pár év múlva máshová helyezték, majd ismét máshová, s onnan ment nyugdíjba, amikor is ismét saját vállalkozásba kezdett, mellyel két éve hagyott fel.

Ő is, aki pedig látszatra szerencsésebb, mint Matild, úgy mesél tehát, mint akinek két története van. Van a Soá-történet, s attól tökéletesen függetlenül, attól teljesen elválasztva egy másik, amely közrefogja azt. Pedig, mint tudjuk, a lelki egészség egyik alapkritériuma a kontinuitás érzete: az, hogy identitásunk részeként folyamatossággban éljük meg múltunkat. S az ő esete, bár szélsőségesen, de azt példázza, ami a legtöbb interjúban megjelenik: hogy a soában megéltek „abnormalitása” nem rendezhető egy történetbe – még hatvan év után sem – a normalitás történetével. S persze, mindez nem csak az önmegélés és elbeszélés szintjén van így, de a „praktikum” szintjén is.

A lágerekből, munkaszolgálatból hazatérők, de a „csak” a bujkálást, gettót túlélők sem folytathatták ott 1945 tavaszán-nyarán, vagy akiknek sokáig tartott a hazatérés, őszén, ahol akárcsak 1944. március 18-án este abbahagyták. Nem folytathatták, s nem is csak azért, mert az elszenvedett fizikai terhek és károsodások esetleg hónapokra, évekre, esetleg egész életre szóló betegséget okoztak, de azért sem, mert egyrészt adott esetben maguk ezek a testi betegségek is megnehezítették a hétköznapiakba való visszaillieszkedést, másrészt az átéltek pszichés „nyoma” sem volt kitörölthető.

Hisz a hazaérkezés önmagában is nehéz. Nem csak azért, mert a lágerekből való hazajutás a legtöbb túlélő számára nincs megszervezve, de közeledve hazafelé elkerülhetetlenül eljön a pillanat, amikor feltevődik a „mi vár otthon” kérdése. Ilyen az a pillanat, ami György ír le: *„Valahogy hazaértem Budapestre. Egyre borzasztóbb volt, hogy - hogy mi lesz itthon. Tehát egész addig valahogy olyan ködös dolog volt, hogy mi van a családommal, de ahogy közeledtünk Budapesthez, ez egy borzasztó érzés kezdett lenni. (...) Laktak a Váci út 44-ben, ez ott Ferdinánd híd felé van, anyám bátyjának a lánya, akinek egy nem zsidó férje volt és ő maga is egy kikeresztelkedett hölgy volt, úgyhogy gondoltam, hogy ők talán élnek és elrohantam hozzájuk, hogy mi újság. Becsengettem, nagynéném, anyám sógornője nyitott ajtót, meglátott, elkezdett zokogni, vállamra borult, és vagy 10 percig ott az ajtóban zokogott (...) Én meg sem mertem kérdezni, hogy mi van a szüleimmel, mert ugye hát én azt hittem, hogy ez a jele, és végül aztán mondtam, hogy hát igen, ige, de hát én is csak azért jöttem haza, hogy megnézzem, vajon talállok-e valakit, mire a Szidi néni azt felelte, „mi az, hogy találsz-e valakit? Apád, anyád otthon van és vár!”*

És György, akit most hallottunk, szerencsésnek mondható, hisz, bár Szidi néni azért zokog, mert sok mindenkiket „elvesztett” a család, a huszonéves Györgynek szülei, testvére élnek, házuk is áll.

Kik a „szerencsésebbek”? Életerős fiatalok – nyilván ezért is volt nagyobb esélyük a túlélésre –, s elvben még „előtűnik volt az élet”: ők, ha nem voltak olyan szerencsések, mint Zoltán és György, akkor is szüleiket, az előző

nemzedéket, s nem gyermekeiket veszítették el, ami – mondhatnánk – bizonyos értelemben, még ha nem is így, de mégis az élet rendje.

De mi lehetett a náluk idősebbekkel? Azokkal, akik már érett felnőttként járták meg ugyanezt a poklot? Persze, közülük is csak a fiatalabbaknak volt több esélyük a túlélésre. A fiatalabbaknak, akiknek kis gyerekeik voltak. Kis gyerekeik, akiknek viszont, hacsak nem kerültek az Ausztriába tartó két deportáló vonat egyikére, aligha volt esélyük a túlélésre. Vera bátyja 1945-ben, másfél éves korában halt meg anyja karjában a Terezinből Budapest felé haladó vonaton, tifuszban. Anyját, amikor hazatért, férje, aki addigra már hazajutott a bori munkaszolgálatból, azzal a kérdéssel fogadta: és a gyerek? Házasságuk – hiába, hogy Vera kilenc hónap múlva a világra jött – soha többé nem állt helyre. Nem csak, hogy elváltak, de a férfi disszidált, nevet változtatott, s úgy halt meg, hogy soha nem találkozott a lányával.¹ Mert a gyerek elvesztését túlélni – lelkileg – mégannyira sem lehet, mint a szülőét.

Közülük kerültek ki azok, akik, ha tehették még, ismét szülővé váltak. Ha elég szerencsések voltak hozzá, s társukat nem veszítették el, vele, s ha nem, hát mással újra házasodtak, s az új kapcsolatban hoztak ismét gyermeket a világra. Gyermekeket, akivel pótolni szerették volna az elvesztetteket. Gyermekeket, akinek sok esetben aztán nem tudták megengedni, hogy önmaga legyen: mindig azt a gyermeket keresték benne, akit elvettek tőlük, akit megöltek, akit nem tudtak hazahozni. Miáltal az élő gyerek, az „emlékmécses”² legtöbbször úgy élte meg, ő soha nem lehet elég jó. Ő soha nem érhet fel ahhoz, akit szülei elvesztettek.

Ugyanakkor a szétvert világ, a szétvert múlt – hisz sok esetben nincsenek társak, akikkel együtt lehetne emlékezni – mindezzel nem pótolható. Márpedig a többségnek még Magyarországon is, ahol pedig egészen kivételes módon Budapest – egy egész nagyváros – jelentős zsidó közössége került el legalább a szisztematikus deportálást, ezzel kellett megküzdnie.

Göran apja lengyel zsidóként a Łódz-i gettóból került Auschwitzba, majd a felszabadulás után Svédországba. Egy olyan városból, amelynek kétszázezer fő fölötti zsidóságából mindössze 12 ezren maradtak életben. Ugyanakkor szerencsés volt, hisz, bár a Łódz-i gettó lakosságát a német hatóságok szabályosan kiéheztették, illetve Auschwitzba deportálták, szerelme is életben maradt, ráadásul a bürokrácia ellenállásával s a svéd előítéletekkel megharcolva egy-két év alatt elérték, hogy a lány is odamehessen, ahol aztán összeházasodtak, s gyermekeik születtek. Mégis, a hatvanas évek legelején – két kicsiny gyermek apjaként – öngyilkosságot követett el. Nem csak a teljes kiirtott családjáért és gyerekkori világa lényegében teljes eltűnéséért viselt gyásszal, az ezekből eredő depresszióval nem volt képes megküzdni, de azzal sem, ahogy érzelme-

Soha nem érhet fel ahhoz, akit szülei elvesztettek

Wirth Imre Esti ballada

*Te hogy érzed magad ebben
a brancsban, régi barátom,
hallod a villámvonatot,
nem áll meg az állomáson*

*üveges szemű fészülő
nő simogat, állsz az ágyon,
katatón állapot hajnal,
emlékszel-e éjszakákon*

*ittunk a tízemeletes
tetején szörnyű borokból,
nem zsidóztunk, szóba se jött,
elvittek a Bem szobortól*

*hogy érzed magad most éppen,
kettőezer-tizenhétben,
kenyér füstöl így a gázon,
a kaputelefon hol van*

*beszéltük húsz éve, átjössz
és verseket írunk ma még,
avantgárd, kéklő graffitit,
kokárdát, zokogó szakét.*

it a külvilág elbagatellizálta: amikor a német orvosok azzal utasították el kárpótlási kérelmét, hogy hiába depressziós, „nem sérült meg eléggé” az üldöztetésben ahhoz, hogy kiérdemelje a kárpótlást, mint búcsúlevele tanúsítja, szörnyű büntudattal küzdve, de feladta.³

Persze, ez a történetek tragikus arca. Valamennyiük történetében, akiknek megadatott az újrakezdés, ott van ez a tragikus arc is. Mégis, sokan közülük – s ebből a szempontból a budapesti túlélők nem csak a magyar túlélők között képeznek kivételt –, akiknek maradtak életben rokonaik, barátaik, nyolcvan évesen úgy tekintettek vissza az életükre, mint aminek értelme volt. Értelmet adott neki – különösen azoknak az esetében, akik hamar társra találtak, olyan társra, akivel legalább meg tudták próbálni feldolgozni a feldolgozhatatlant – a gyerek, az unoka, s ha az hiányzott, legalább a munka. Még akkor is, ha éjjel álmukból még évtizedek múltával is a láger hangjaira riadtak fel. Még akkor is, ha sokuk esetében évtizedeknek kellett elteltie, mire egyszer csak eljött az idő, amikor képessé váltak mesélni – bár az talán könnyebbé

tette volna a hurcolt terhet. Amikor képessé váltak arra, hogy ne csak álmaikkal küzdve idézzék fel, hanem nyilvánosan elbeszélve, másokkal is megosszák az emlékeit.

Ahogy Panni is, aki Auschwitzot és Ravensbrücköt túlélve kezdetben, *„dacára annak hogy azt mondtam magamba hogy túl kell éljem hogy – ezt a borzalmat a poklok poklát – túlélő elmesélje. – Hogy ez soha többé ne fordulhasson elő. – Nem tudtam róla beszélni. – Azt mondtam ne kérdezzetek.”* Nyolcvan évesen aztán mégis iskolákba járt, s gyerekeknek mesélte el, hogy mit élt át, hogy ezzel mégis értelmet adjon a szenvedésnek.

Bár sokan vannak, akik öregségükre Pannihoz hasonlóan azzal tudnak értelmet adni életüknek, hogy az ifjabb nemzedékek okulására próbálják ott, ahol lehet, elmesélni élményeiket ez nem csak, hogy nem mindenki számára megoldás, de semmiképp sem volt az kezdetben. Nem csak a túlélők között voltak sokan, akik a nyilvánosság előtt nem akarták vállalni többé származásukat, s vele persze történetüket sem, de a környezet sem volt kíváncsi arra. Sőt, nem csak, hogy nem akarták meghallgatni, hogy mit éltek meg, de azt a megjegyzést is megkapták, hogy „többen jöttek vissza”, mint ahányan elmentek.⁴

Nem csoda, ezek után, hogy a vidéki zsidóság többsége a kisebb településekről nagyobbakra költözött. Azok, akik – részben mert úgy érezték, muszáj hazatérniük esetleg életben maradt hozzátartozóikhoz, részben mert otthon érte őket a felszabadulás – Magyarországon maradtak, a nagyvárosokba, vagy Budapestre költöztek. Ez két szempontból is könnyebbé jelentett: ha úgy volt könnyebb nekik, nem kellett vállalniuk származásukat, múltjukat. Ugyanakkor azt sem kellett megélniük, hogy egyedül maradtak abban az értelemben, hogy nincsen más zsidó a környezetükben.

Persze, a múlt terheivel való birkózásra válaszul – minden politikai nehézsége ellenére – az emigráció, a disszidálás lehetősége is felmerült. Éltek is vele sokan. Egyesek oda mentek, ahol könnyebben tarthatták távol származásukat, mások oda, ahol szabadabban vállalhatták azt. De, mint Göran apjának példája is jól mutatja, a megéltektől szabadulni sokszor ők sem tudhattak. A sikeres újrakezdés – bár ilyen is van – sokszor mégis inkább csak a látszat.

JEGYZETEK

- 1 Surányi Vera: Bíró néni szekrénye, in: Pécsi Katalin (szerk.): Lányok, anyák – Elmeséltetlen női történetek II., Novella kiadó, 2013
- 2 Dina Wardi: Emlékmecsesek, A holocaust gyermekei, Ex Libris Kiadó, Budapest, 1995
- 3 Göran Rosenberg: Rövid megálló az úton Auschwitzból, Park kiadó, 2018
- 4 V.ö. pl. Berkovits György: Körmonfont és sunyi antiszemitizmus, in: Szombat 2018-06-16.

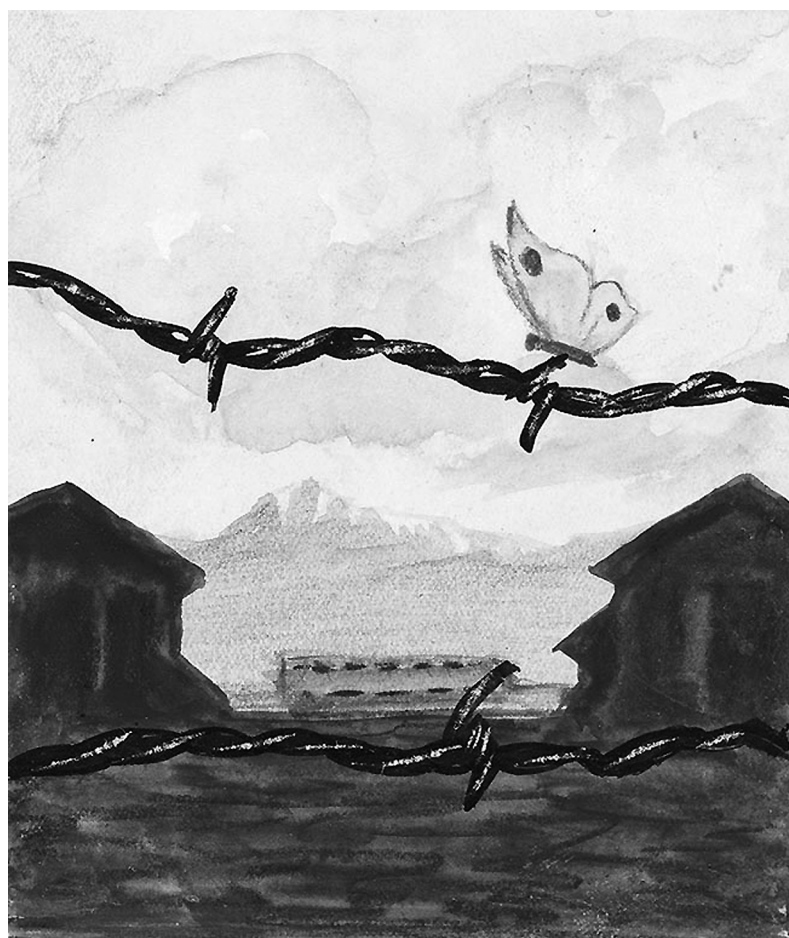
Szabó Alexandra M.

A NŐI TESTBEN REMEGŐ HOLOKAUSZT

A holokauszt történetének elmondhatósága elsősorban az elmondhatatlanság némaságával tiszteleg a halottak előtt, így a művészet lett hivatott tolmácsként megjelenni. Mégis, az elmondhatatlanság természetéhez szervesen hozzátartozik az elmondás szükségessége, ezt a szerepet a történelemtudománynak kell betöltenie a művészettől jelentősen eltérő eszköztárával.

Az általános történetíráshoz hasonlóan a kanonizált holokauszt-történelem egyik jellegzetessége, hogy nincs külön tekintettel a nemi, vagy akár az életkori különbségekre. A holokauszt emberi történet, melynek a nők, a gyermekek, s a férfiak ugyanúgy részesei voltak, és csak akkor érthetjük meg igazán, ha ezeket a szempontokat külön-külön is figyelembe vesszük. A feminista mozgalmak nem csupán arra világítanak rá, hogy a történetírásban kevés nő jelenik meg, hanem hogy a női hang, a nők szerepének árnyaltabb megértése nélkül csonka képet kapunk az eseményekről. Ez segít abban, hogy megfelelő perspektívába helyezzük azokat az eseményeket, amelyek a nőkkel megtörténtek, hogy egy valósághűbb képet kapjunk a holokausztról.

Kutatásaim során a vetéléssel kapcsolatos események keltették fel érdeklődésemet. Ezt a fiziológiai funkcióiban merőben női tapasztalatot nem kizárólag biológiai értelemben kell értelmezni, hanem társadalmi szempontból, az anya szenvedéseinek ismeretében is fel kell térképezni egy gyermek elvesztésének fájdalmát. Kutatásomhoz audiovizuális túlélő vallomásokat dolgoztam fel, melyekben megjelentek az elvetélésről szóló történetek. Az események idejét tekintve a zsidóellenes atrocitások megjelenésétől a holokauszt utáni időkhöz a nők nehezen beszéltek ezekről az élményeikről, ha egyáltalán beszéltek róla. A legtöbb visszaemlékezés az 1990-es és 2000-

es években az USC Soá Alapítvány által felvett interjúkban jelent meg, a 114 000 órás anyagból mindössze 15 embert találtam eddig, aki akár saját, akár más vetélésével kapcsolatos emlékeit osztotta meg. Elsősorban az intimitás és a fájdalom lehet az oka annak, hogy ilyen kevés ember beszélt ezekről az eseményekről, de némasá-

Karl Bodek and Kurt Conrad Löw, One Spring, 1941. Yad Vashem Art Museum, Jerusalem

2018 Auschwitz,
Fotó: Németh
Levente

gukhoz hozzátartozik az is, hogy a nőknek ekkor még nem volt birtokában sem az a szókincs, sem az a magabiztosság, hogy merjenek vetelésről beszélni. Többek között azért is fontos megismerni a holokauszt ezen szegmensét, hogy a világégés szenvedéseit egy újabb perspektívából ismerjük meg. Nem a hierarchia felállítása a cél, a Soában szenvedett gyermekek, nők, s férfiak története semmiképpen sem összehasonlítható, viszont külön-külön mind megmutatható. Céлом a némaságukból kiemelni a tipikus női eseményeket, ebben az esetben a holokauszt okozta vetéléseket, hogy megnyissam az utat a nőkről való beszédhez.

Ahogy a ravensbrücki női koncentrációs tábor dokumentumainak feltárásakor kiderült, a menstruáció, a terhességek, és az élve születések megsemmisítése ugyanúgy része és célja volt a nácik „végső megoldásának”. Menstruáció ellen brómot tartalmazó kávé-szerű italokat osztottak ki a nőknek, terhesség ellen sterilizációs folyamatokat alkalmaztak, az anyaság ellen pedig úgy léptek fel, hogy elszakították a csecsemőket az anyjuktól és gázkamrákba küldték őket.

Elvira elmeséli legjobb barátnője, Marika esetét, akivel a ravensbrücki koncentrációs táborban voltak együtt. Egy nap észrevette, hogy Marika sokáig nem jött le a barakk legfelső szintjéről. Marika csak magyarul tudott beszélni, de nemcsak a nyelvi korlátok miatt nem mondta el senkinek, hogy valójában terhes. Az idősebb nők azon-

ban hamar rájöttek és ezt elmondták barátnőjének is. Elvira – mellőzve a részleteket – elmeséli, hogy Marika Frankfurt am Main-ban lett terhes akaratán kívül. Innen együtt kerültek át Ravensbrückbe. Amikor a vér elkezdett lecsorogni a fakeset barakkágy oldalán, egyszerre megértették, hogy Marika elvetélt. A vetelés után Marika fájdalmában üvöltve zokogott. A lányok féltették az életüket, s hogy nehogy a figyelem rájuk terelődjék, Marikát egy lepedőben elcipelték ahhoz a részleghez, ahová a halottakat kidobták. Elvira remegve meséli, hogy ott kellett hagyniuk, pedig továbbra is zokogott, akkor még élt. Elvira párszor visszament hozzá, nem tudta hogyan tudná Marikát megmenteni. Marika végül örökre elnémult.

A tábori élményeken túl azonban ugyanolyan mértékben előfordulhattak vetélések s az ezzel járó fájdalmak a deportálások előtt, bujdosás közben, a gettóban, sőt még felszabadulás után is. Bár nem minden esetben a nácik közvetlen közreműködése miatt történtek meg a vetélések, közvetetten mégis a zsidóüldözésből eredő félelem, a pszichés és testi gyengeség azt eredményezhette, hogy a nők nehezen maradtak teherben, s nem tudták kihordani gyermeküket. Azok az esetek, melyekről túlélők mesélnek nekünk, arról is tanúskodnak, hogy gyakori volt a többszörös és a kései vetelés is. A többszöri és a kései vetélések azt mutatják, hogy a női testben remegő holokauszt akár több évtizeddel a felszabadulás után is megmaradt.

Tobi hét hónapos terhesen vesztette el babáját. 1950-

ben házasodtak össze férjével, és mindketten dolgoztak, hogy helyreálljanak anyagilag is a holokauszt után. Tobi főnöke olyannyira durva és goromba volt, hogy a sok idegeskedés során a kismama elvetélt. „Elvesztettem egy kislánykát hét hónaposan” mondja, ami után az orvos azonnal szorgalmazta, hogy tüstént próbálkozzanak férjével tovább, ne gyászoljanak. Pontosan hét hónappal később megszületett elsőszülöttje, és utána nem sokkal később, hat hónapra, szintén koraszülötként világra jött a második gyermeke. A gyermekek inkubátorban erősödtek hetekig, s végül túléltek születésük nehézségeit. Tobi és férje egy évig törlesztettek a kórháznak havi 15 dollárt, kérésük egyharmadát, mert ha a gyerekek születésekor nem vállalták volna ezt, a kicsiket nem tartották volna életben.

Lena Szalonikiben várta meg a férjét, aki szintén deportálásból tért vissza. Férjével együtt kölcsönöket vettek fel, hogy kibérelhessenek egy szobát. Két évvel később Lena már terhes volt, amikor egyik nap tusolás közben a lakás egy másik albérlője, egy görög férfi erőszakosan rátörte a fürdőszobába ajtaját. Erre Lena elesett a tusolóban és elvesztette gyermekét. Kislány volt. Lena csak sírni tudott. Később bevitték a kórházba, ahol egészségügyi küretet végeztek el rajta. Lenát nagyon megviselte a baba elvesztése, „minden percben csak sírtam, hogy kislány volt, kislány volt, kislány, egy kislány.”

Az üldözések kezdetén több nő traumatikus élménye szintén gyermekének elvesztéséhez vezetett. Még mielőtt a háború elkezdődött volna, a lengyel származású Fay elvesztette apját, akit a „genszterek gyilkoltak meg”. Ezt később a német megszállás idején édesanyja halála követte. Fay visszaemlékezik, ahogy a németek motorjaikkal és gépjárműveikkel hatalmas robaj közepette megjelentek Grodzisko Dolne lengyel faluban. Ekkor annyira megijedt, annyira félt, hogy már aznap elvesztette a babáját. Fay ennél többet nem mesélt vetéléséről, sem gyászáról.

Ethel sem tud megszabadulni attól a rémtörténetről, ami a szomszédság boltosának lányával történt. Még a gettósítás előtti Lengyelországban egy német katona bement a Kazimierz-i boltba, ahol éppen a boltos lánya dolgozott. A lány friss házas volt és pár hónapos terhes. Konfliktusa támadt a katonával, Ethel emlékei szerint valami olyasmi lehetett a probléma, hogy a német katona fizetés nélkül akart távozni, amit a lány ellenzett. A vita azzal végződött, hogy a katona belerúgott a lányba. A lengyel zsidó lány azonnal elvesztette a babáját, és később belehalt a történetbe. Ethel sosem felejt el ezt az esetet, életében először a boltos lányának, s annak magzatának temetésén vett részt.

A különböző idősikokban és helyszíneken bekövetkezett vetélések azt mutatják, hogy a holokauszt a női testben a történettudomány által szabott időhatárokat meghazudtolja. A nőkben eluralkodott félelem, a fájdalom, és szenvedéseiknek kezdeti és véges időpontja nem határozható meg pontosan, ráadásul ez minden egyes ember-

nél különbözik. Pontosan emiatt az emberi tulajdonság miatt része a holokauszt történetének a vetélés fájdalma, és hozzá kell tartozzon az árnyalt ábrázolásához. A szenvedéstörténethez hozzátartozik a megszületendő gyermekek elvesztésének fájdalma is, mely rávilágít, hogy a Soá áldozatai között számon kell tartanunk a megszületendő lelkeket is. Új feladattal kell tehát gazdagítani a holokauszt történetírást, hogy ennyi idő elteltével összetettebben érthessük és láthassuk a világégés emberi oldalát, hogy külön is kihangsúlyozzuk a gyermekek, a nők, és a férfiak szenvedéseit.

Ravensbrück - Helen Ernst, 1946. Collection of Museen der Landeshauptstadt Schwerin, Stadtgeschichtsmuseum, Schwerin

ÉHSÉGRŐL ÉS REMÉNYSÉGRŐL

Erdélyi zsidó történetek

Az 1976-ban Marosvásárhelyen született Király Kinga Júlia, író és műfordító könyve, *Az újrakezdés receptjei* az erdélyi Mentor Könyvek Kiadónál jelent meg, 2018-ban. A szülőföldjükre visszatért holokauszt-túlélőkkel folytatott hároméves interjúzás és levéltári kutatómunka eredményeként létrejött művel, a szerző szándékai szerint, a mindenkor társadalmi felelősségvállalást illetően is hasznosulhatnak az újrakezdés receptjei.

Hogyan jött a könyv elkészítésnek ötlete?

Már Magyarországon éltem, és önkéntesként ételosztáson dolgoztam, ahol az ételeket is magunk főztük a rászorulóknak. Szeretek főzni, ebben tudtam segíteni. Itt találkoztam először a nem köznapi fogalmaink szerinti éhesekkel: az éhezőkkel, a táplálékot is nélkülözőkkel. A „hogyan lehet ételt úgy adni, hogy az ne alamizsnaosz-

tás legyen?” kérdéséről jutottam el az éhezés, a kiszolgáltatottság légszélcső-szerű helyzetét átélők, a haláltáborok túlélőinek éhezési-történeteire. Tudtam, mert mindenki tudja, aki tisztában van Erdély történelmével, hogy rengeteg embert hurcoltak el onnan is, és a következő gondolatom az volt, vajon hány túlélő lehet még, hiszen az a generáció lassan eltűnik. Nem kellett nagy nyomozás hozzá, mert marosvásárhelyi lévén sok mindenkit megkérdezhettem, akik rögtön tudták, hogy hát persze, az az ember is, meg ez az asszony is túlélő. De, hogyhogy nem volt soha róluk szó? Aztán kezdtek előjönni nekem is emlékeim, hogy gyerekkoromban, a hetvenes évek végén, nyolcvanas elején, ha sutyorogtak is róla, gyerekek közt, hogy valaki zsidó, az annyira szürreális volt, hogy nem lehetett komolyan venni. Mi az, hogy zsidó? A zsidó a zsákos ember, aki a zsákjában elviszi a gyerekeket, mondta egy játszópajtásunk. Mire hazaértünk, elfelejtettük az egészet.

Munkád iránt külföldön is érdeklődnek. A közel-múltban Olaszországban is jártál.

A Washingtoni Holokauszt Múzeum figyelt fel korábban az interjúimra, érdekesnek találták, hogy egy író, tehát nem történész vagy szociológus, a gasztronómia felől kérdez. Mikor megtudták, hogy olaszos vagyok, megkérdezték, hogy nincs-e kedvem egy olasz „bevetéshez”.

Az erdélyi interjúk nagy részét már elkészítettem, teljesen önerőből utazva, olykor nyolcszor-tízszer is visszatérve ugyanarra a színhelyre, ugyanahhoz az interjúalanyhoz, mikor felfigyeltek rám Washingtonban. Az utolsó néhány interjú költségeit már a washingtoni emlékmúzeum finanszírozta meg.

Ami nem csak a benzinpénzt jelentette, hanem az ételek alapanyag költségeit is, hiszen az összes ételt, aminek a receptjét közreadtad, megfőztétek, az interjúalanyokkal közösen.

Már akik beengedtek a konyhájukba, azokkal. Természetes volt, hogy, ha főzni akarunk, mindent nekem kell megvásárolnom, beszereznem. Volt, hogy Magyarországról vittem a nyers húst, többkilónyit, hűtőládában, a háttárolásnál összeszorult gyomorral. De volt, hogy Magyarországon főztem meg az ételt, s innen vittem át.

Hogy hatott az interjúalanyokra, és hogy hatott rád, a múlt „újrajátszása”?

A férjem volt nagy segítségemre, ő vezette le azt a több ezer kilométert, meg nem is tudtam volna nélküle össze-szedni magam, nap, mint nap folytatni a munkát. Nagyon feldúltak a történetek... De mindenképp meg akartam szólaltatni a még élőket, mert Erdélyben is dolgozik a magyarországi minta, a közös múlt iránti felelősség hárítsa az emlékezetpolitikában, ami visszahat egyéni szintre is, és „felejtéssel” jár. Az egyik marosvásárhelyi beszélgetőtársam azt mondta, hogy a receptekről lehet szó, de a Holokauszt alatt átéltekről ne kérdezzem, nem emlékszik rá. Aztán, amikor megfőztük az ételt, az ízekkel, illatokkal feltörő emlékek mégis megtörték a több évtizedes hallgatást. Búcsúzkodáskor megígértem, hogy rátelefonálok, sikerült-e a következő, a máramaroszigeti interjúalanyommal találkozni. Mikor felhívtam, kérte, hogy visszafele menjek be hozzá, mert még mesélni akar. Volt olyan interjúalanyom, aki receptet nem tudott mondani, csak azt, hogy milyen íze volt az ételnek, amit gyerekkorában a nagymama készített, hogy hogy nézett ki az étel, aminek már a nevét sem tudta. Valahogy fejben összeraktuk, aztán elkészítettem neki. Teljesen oda volt, mert negyvennégy óta először ízlelhetette újra „a nagymama főztjét”.

A washingtoni múzeum felkérésének eleget téve, már túl vagy az első „olasz bevetésen”, Rómában egy séf iskolában jártál. Elsősorban a könyv gasztronómiai vonatkozásai vezették épp oda az utadat?

Olaszországban nagyon komoly alternatív emlékezet-politikai programok vannak, évente, egy egy hónapos állami sorozat keretében. A Tor Carbone vendéglátóipari iskolába, ahol voltam, a Via Appián vezet az út, úgyhogy menet közben láttam a Fosse Ardeatinéhez érkező buszokat, ahová iskolások százai jöttek megemlékezni. Itt volt ugyanis 1944 március 24-én, már a német megszállás után, mintegy megtorlásképpen az előző napi partizánakcióra, egy tömegmészárlás. Több száz embert gyilkoltak meg, köztük 75 zsidót. Ez volt egyúttal az Olaszország területén végrehajtott legnagyobb tömeggyilkosság, ami a Holokauszthoz is köthető.

A Római Magyar Akadémia igazgatója, dr. Puskás István hozott össze az iskolával. Olvasta a könyvemet, az ő ötlete volt, hogy a magyarországi, s azon belül az észak-erdélyi holokauszt történetét a gasztronómiával kombinálva mutassuk be. Miközben vetítettem és meséltem, a színpadon berendezett látványkonyhában erdélyi zsidó fogásokat főztünk-sütöttünk, s egy diák részleteket adott elő a könyvből.

Abban a bizonyos egy hónapos emlékezet-időszakban a Római Magyar Akadémián egy Radnóti-kiállítás is helyet kapott: az ott élő Bruck Edith és néhai férje, Nelo Risi fordították korábban Radnótit. Bruck Edithet – akit az olaszok a sajátjuknak tartanak, míg mi a kellenél kevesebbet beszélünk róla –, Tiszakarádrol vitték el. Mi-

után hazajött a lágerből, volt, aki fejszével ment elébe a faluszélén, hogy elzavarja. Szerencsére Olaszországban otthonra talált.

Az olasz lakosság holokauszt-élménye nem volt olyan homogén, mint a magyaroké. Nagyon sok volt a gyűjtőtábor országszerte, ahová rengeteg kelet-európai menekült zsidót is befogadtak, a körülményekhez képest emberséges ellátást, lakhatást biztosítva számukra... Nekem a legszembetűnőbb mégis az, hogy bár szükségképpen nagy nyomás nehezedett a lakosságra a '38-ban bevezetett zsidótörvények óta, miután Olaszországot megszállták a németek, az olasz keresztények megmen-tették az olasz zsidók nyolcvan százalékát.

Mint mondtad, már készül az olasz fordítás is.

Egy milánói kiadó, az Anfora keresett meg, ők karácsonyra szeretnék kiadni a könyvet.

Erdélyben milyen a fogadtatás?

Marosvásárhelyen egy interjú során nyilatkoztam, hogy szívesen végigmennék erdélyi iskolákban a könyvvel. Főznék, például... De eddig még senki nem hívott. Pedig sokkal jobban megszólalhatna ott a könyv, mint más- hol. Azért is volt a szándékom, hogy erdélyi kiadónál jelenjünk meg, mert fontosnak tartom, hogy ne importál- juk a szembenézést.

Egy marosvásárhelyi recenzió szerzője *Hogy ízlik a szegény?* címmel jelentette meg az írását.

Tetszett ez a bátor hang. Úgy is, mint a hazug emléke- zetpolitikai trend kritikája.

Bár a könyvet már a kezünkben tarthatjuk, azt mondtad, még nincs vége a munkának.

Még a kézirat leadása előtt is beugrottam a beszélge- tőtársaimhoz pót-interjúra. Sőt. A bemutató után meglá- togattam Marosvásárhelyen Diamanstein Zsuzsát, és csak úgy mellékesen megint felvettünk egy újabb félórás anyagot...

Bárdos Deák Ágnes

Király Kinga Júlia
interjúzás közben

Schüttler Tamás

GYÖTRŐ ÁLOM CIPRUSON

Egy ideje végképp nem tudta felfogni mi is történik vele. Naphosszat ült a hatalmas katonai sátor előtt, a két, felvidékről elindult fiúval, a maguk eszkábálta lócán. Egész jól beszélt már németül, s valami előjött a gyermekkorában a nagyszülei által beszélt jiddisből is. A magyarul keveset tudó, inkább jiddisül beszélő, Lőcse környékéről való fiúk éjjel nappal a szökés lehetőségeit keresték. Ő beletörődött, hogy egy ideje nem maga irányítja a sorsát, hogy életét átszövi az esetlegesség és a bizonytalanság, hogy mégsem jut el Palesztinába, s esetleg visszatoloncolják Magyarországra. Alig volt tizen-nyolc éves, de már elég hosszú ideje élt azzal a tudattal, hogy bármikor megölhetik. A halálfélelemhez képest a bizonytalanság szinte semmiség volt.

A szögesdrótkerítéssel körülvett sziklás, homokos tájon fekvő hatalmas tábor géppisztolyos angol őreitől annyit sikerült megtudnia, hogy Cipruson van, Famagusztá és Karolosz között, a szalamiszi romok alatt. A katonák nem voltak bőbeszédűek, közöny ült az arcukon. Láthatóan nem volt igazán inyükre az, hogy egy szél- és homokviharok tépázta tengerparti táborban több ezer Palesztinába tartó zsidót őrizzenek. Harchoz szokott katonák voltak, többségük Európában élte végig a háborút, de voltak jó néhányan, akiket a palesztin területekről vezényeltek át. Megszokták a kiélezett helyzeteket, de más harcolni, és egész más embereket őrizni, különösen olyanokat, akiknek többsége nemrég még szintén táborokba zártan élt, a túlélés legkisebb reménye nélkül.

Szinte mozdulatlanul, apatikus nyugalomban ült, és hosszan figyelte, amint a táborba zárt hontalanok hisztérikusan próbálták megtudakolni az őrektől, hogy miért szedték le őket a hajókról, miért nem utazhatnak végre tovább, hiszen az angol kormányzótól származó bevándorlási papírjaik vannak. Az emberek vérmérsékletük szerint hol egymást hergelve, hol egymást nyugtatgatva próbálták kibeszélni magukból mindazt a feszültséget, amit bezártságuk, reményvesztettségük, kiszolgáltatottságuk keltett bennük.

– Palesztinába kell végre jutnunk... nincs jogotok itt tar-

tani bennünket – mondták hol jiddisül, hol németül vagy éppen magyarul az angol őreknek, akik érezték, hogy, ha nem történik napokon belül valami, a szögesdrót-kerítések ellenére, képtelenek lesznek a táboron belül megtartani a rendet. Parancs tiltotta ugyan számukra a fegyverhasználatot, de időnként látta rajtuk, hogy a határán vannak annak, hogy a számukra többnyire érthetetlenül ordító, sokszor magukból kivetkőzött emberekbe lőjenek.

Görnyedten ült a lócán, szeme időről időre önkéntelenül a tengeröblöt kereste. Ha az örökkel beszélgető tömegtől kicsit kiürült a magas drótkerítés környéke a bágyadt novemberi napfényben megcsillant a tengerből vize, többnyire azonban csak a parti szikláknak verődő hullámok fröccsenéseit láthatta. A tenger sokkal inkább a hullámverés hangjaival éreztette közelségét. Zúgott a dél felől szakadatlanul fújó szél, amelynek egy-egy viharos hulláma bele-bele kapott a hosszan sorakozó katonai sátrak ponyváiba, amelyek különös dörgő hangot adtak ilyenkor.

Rabul ejtette a tenger, amelyet életében akkor látott meg először, amikor két héttel ezelőtt az Adria-parti Ancona kikötőjébe ért csoportjuk, hogy behajózzák őket arra az ócska teherhajóra, amellyel el kellett volna érniük a palesztin partokat. Amikor az esti szürkületben lekászálódtak a teherautóról, s az olasz rendőrök gumibotjaikkal, fegyverük csövével próbálták gyors tempóban a móló felé terelni őket, magával ragadta a látvány, a hatalmas víztükör a kikötő aprócska fényeivel, a parti köveken megütő hullámokkal. Nem törődött a rendőrök sürgető kiabálásával, megállt és hosszan nézte a hatalmas víztükört. „Megláttam a tengert!” – mondta többször magában. Hirtelen arra gondolt, hogy talán ezért az egy dologért volt értelme nekivágni ennek az egész kalandnak. A hajóúton szinte semmit nem látott a tengerből, mivel amint ráléptek a fedélzetre, azonnal lezavarták őket a matrózok a hajó rakományterébe. Éjjel volt, a hatalmas teremnek tűnő, ablaktalan hajófenéken nem tudott tovább gyönyörködni az Adria víztükrében, pedig nagyon vágyott arra, hogy hosszan nézhesse az egymásnak toluló hullámok habzó fodrait és a víjjogó sirályokat.

Másnap délután, amikor az angol katonák megállítot-

Negyvennégy
ősze és
a Duna-part
után is
szerette
énekelni
a himnuszt

ták a hajót, és valahol Famagusztá közelében, egy katonai kikötőben kihajtották őket a partra, végre napfényben láthatta milyen is a tenger. Hűvös novemberi szél fújt, a nap azonban még erősen sütött, a kabátján át is érezte a melegét. Kedve lett volna megmártózni, a bőrével megtapasztalni a tenger érintését. Ezen maga is csodálkozott, hiszen ezerkilencszáznegyvennégy decembere óta iszonyodott a víztől. A nyilasok a Margit-híd tövében akarták belélni a Dunába, de mint sokan mások, még a lövések eldördülése előtt beugrott, a sötétben aztán valahol jóval feljebb kiúszott a partra, s megmenekült. Azóta még a strandra sem mert kimenni, víz közelben szinte mindig pánikroham fogta el. A tenger úgy látszik meggyógyított – gondolta magában. A tengeri fürdőzésből persze nem lett semmi, de a víz iránti iszonyata mohó vággyá változott, már csak azért is, mert az eltelt két hét alatt az angolok mindössze kétszer adtak lehetőséget arra, hogy a testüket rendszeresen megmoshassák. Ivóvíz is alig volt a táborban.

Ahogy arcát kezébe temetve görnyedt a lócán, Joel és a másik felvidéki fiú, aki csak héber nevén Slomónak engedte magát szólítani, mellé ültek. Joel átfogta a vállát, és a fülébe súgta:

– Kijutunk, meglásd... ha mi szökönk meg, akkor vi-
szünk magunkkal. Ne legyél pánikolás!

– Honnan veszed, hogy pánikolok... unom az egészet...
Én nem akartam Palesztinába menni.

– Ez örült meg itten – mondta tört magyarsággal. – Át-
szök határokon, dekkol Kassa, dekkol olasz faluk, bemegy
egy hajó, ami nem biztos, hogy átér vízen... s akkor aztat
meri mondani, hogy ő nem akart Erecbe¹ jönni.

Nem volt kedve válaszolni az egyébként jóságos,
melegsívű Joelnek, aki mélyen vallásos zsidóként élete
legfőbb céljának tekintette, hogy végre Jeruzsálembé ér-
jen, és imádkozzon a Siratófalnál a megölt szüleiért és test-
véreiért. Úgyse értenék meg, gondolta magában.

– Neked Magyarországra jobb volna...ott ahol belelőttek
majdnem Duna? Hülye amhorec!² – mondta indulatosan,
s akkorát lökött rajta, hogy majdnem leesett a lócáról.

Hogy magyarázza el ezeknek Lengyelországból, aztán
a Felvidékről a pogromok elől menekült családokban szü-
letett zsidóknak azt, hogy ő még negyvennégy ösze és a
Duna-part után is szerette énekelni a himnuszot, s, hogy ér-
tesse meg velük, hogy minden ízében magyarnak érezte
magát. Hozzánőtt Pesthez, a szülővárosához, a barátaihoz,
zsidókhöz és keresztényekhez egyaránt. Mit értenének
meg ezek abból, hogy neki milyen fontos volt az, hogy a
szökése előtti utolsó estén még egyszer végigsétáljon az
Andrássy úton és a Munkácsy Mihály utcán egészen a
gimnáziumáig, ahova nyolc évig járt. Azt végképp nem
akarta nekik elmagyarázni, hogy maga sem tudja, hogyan
válík majd Palesztinában igazi zsidóvá, s hogy csak azért
vállalkozott a szökésre, mert nem akart végleg elszakadni
özvegyen maradt anyjától, aki leendő férje után akart min-
denáron kijutni Tel-Avivba.

Hosszú ideig hallgatott. Végül Slomó törte meg a néma-
ságot.

– Így hogy fogol te harcolni Palesztináért, Erecért?

– Ki mondta, hogy mindegyikünknek harcolni kell
majd odaát?

– Itt volt már Palmachból³ két fiú, éjjelente sátorban, ti-
tokban kezdődik kiképezés harcra, angolok és arabok el-
len.

Felnézett a drótkerítés fölé magasodó őrtoronyra, a
benne álló, távcsövet éppen szeméhez emelő, feléjük for-
duló fiatal brit géppisztolyos katonára, s eldöntötte, hogy
semmiféle ilyen titkos akcióba nem keveredik bele. Azon-
nal agyába villant apja munkaszolgálatra való bevonulá-
sa előtti utolsó estéje az otthonukban. Anyja hamis papí-
rokat hozott és rá akarta venni apját, hogy menjen le Bé-
késbe, mivel oda hamarabb megérkeznek az oroszok, s
több esélye van a megmenekülésre. Apja akkor azt mon-
dta, ha az Isten meg akarja menteni, akkor az Óbudai Tég-
lagyárban is megteheti, ha meg nem, akkor a Méhkerék
melletti tanyán is megdöglik.

– S azt gondolod, hogy ezek az angolok majd hagyják,
hogy a hozzánk becsempészett Palmach aktivisták kiké-
pezzenek itt a táborban? – kérdezte kissé gúnyosan.

– Aztat nem tudom...de Erecér menni kell a háborúba,
még ha meg is kell halni...Arab máskülönben nem megy
ki Jeruzsálemből, Haifából – mondta halkan, a füléhez ha-
jolvá Slomó.

Végképp érezte, hogy idegen ezek között a fiúk között,
meg az itt lévő többi magyar, szlovák, lengyel zsidók kö-
zött, s egyre inkább tudta, hogy ha valami csoda folytán
mégis átjut a tengeren, akkor Palesztinában sem lesz jobb.
Átkozta a percet, amikor az anyjával heteken át folytatott
viták, veszekedések után megadta magát, és igent mondott.
Félt a jövőtől. Otthon, noha megölték az apját, mégis volt
egy családja, a nagybátyja, aki vállalta, hogy apja helyett
apjaként nevelje, egyetemre járassa. Villamosmérnök akart
lenni. El is kezdte az egyetemet, s ha nem indul útnak, most
éppen az első vizsgáira készülhetne. Az apátiáját, hirtelen
valamiféle düh váltotta fel, haragudott magára, az anyjá-
ra, meg az életre, amely ilyen lépésekre kényszerítette.

– Te minden arabot ki akarsz kergetni Palesztinából? –
kérdezte Slomót.

– Az az ország csak miénk lehet, mostan majd mi dirigá-
lunk, ottan nem fogunk engedni nekik, hogy mink legyünk
a büdös zsidó, mint magyaroknál, meg szlovákoknál.

Slomóból áradt a nem zsidókkal, főleg az arabokkal
szembeni gyűlölet. Amint hallgatta a fiút, felidéződött
benne, hogy egy ideig ő is hasonlóan gyűlölte a magyaro-
kat. Negyvennégy kora őszén, egy délután három nyilas
fiú csak úgy heccből agyba-főbe verte a Klauzál téren.
Annyira feldagadt, eltorzult az arca, hogy anyja egy hétig
nem engedte a tükörbe nézni. Aztán, amikor az Újpesti
rakparton kiúszott a Dunából, s csuromvizesen, egyetlen
szál alsónadrágban dideregve bekopogott a Vízművek te-

Te minden
arabot
ki akarsz
kergetni
Palesztinából?

csanyi5.hu
facebook.com/csanyi5

2019. | április 11. | 18:00

ZSIDÓ KÖZÖSSÉG
A beszélgetéseket
Borgula András,
a Gólem Színház
Művészeti Vezetője
moderálja

Cím: 1077 Budapest, Csányi utca 5.

ZSIDÓ KÜLÖNLEGESSÉGEK

ismeretlen szenzációk a zsidóság történelméből
Szunyogh Szabolcs író, újságíró előadássorozata

2019. április 18. csütörtök 18:00

Kaczér Illés
Egy elfelejtett (izraeli) magyar zsidó író, aki mindig rosszkor volt rossz helyen. Amikor határon-túli volt, akkor mint zsidót nem kapta fel a hazai közvélemény, amikor modernista volt, akkor pont a nemzeti dobot verték Magyarországon.

További időpontok:
május 23. június 6. szeptember 12. október 3. október 31. november 21. december 5.

A teljes előadássorozatra (11 alkalom) szóló bérlet ára 6600.- Ft. Az egy alkalomra szóló jegy ára 900.- Ft. | Diákigazolvánnyal az előadás látogatása ingyenes! | A műsorváltozás jogát fenntartjuk.

Cím: 1077 Budapest, Csányi utca 5.

leperé, aki csak ott volt ő rajta akart segíteni, hetekre elbújtatták, ételt adtak neki, akkor kezdett oldódni ez a mindenki ellen irányuló vad gyűlölet. Amikor kezdte kiheverni negyvennégy őszét, mindig vitába szállt azokkal a zsidó barátaival, akik az egész magyarságot lefaszították. A táborban rengetegen voltak olyanok, akik Joelhez és Slomóhoz hasonlóan gyűlölték az összes gojlimet⁴ mind az eddigi hazájukban, mind Palesztinában. A Bécs melletti, a Moszad Alija Bet⁵ által fenntartott felkészítő táborban sok előadást hallgatott jövőző hazájáról. Egy fiatal magyar orvos, aki a harmincas évek eleje óta élt már egy palesztinai kibucban⁶, azt mondta neki: „ha zsidóként akarsz Palesztinában élni, tanulj meg együtt élni az arabokkal, különben évszázadokig háborúban kell élned”.

Nem mert, vagy inkább nem akart vitatkozni a két fiúval.

Beesteledett, a lócán megették az amerikai kóser húskonzerveket és a majdnem fekete rozscipóikat. Végre jól tele is tudták inni magukat, mert délután egy hajó valahonnan egy nagy rakomány ásványvizet hozott. Egyre álmosabbnak érezte magát. Még elszárm a szögesdrótkerítésig, hogy megint lásson valamit az őrtornyok reflektorai által megvilágított tengeröbölből. Egyre erősebb déli szél fújt. Bement a sátorba és végigfeküdt a matracán. Joel és Slomó jiddisül pusmogtak, a megértett szófoszlányokból kiderült, hogy megint a szokásról és a Palmach aktivisták kiképzéséről vitatkoznak. Halk duruzsolásuktól hamar álomba szenderült.

– Ébredjél fel – kiabálta a feje felett Josef, s közben pozfogatta az arcát, rázta a testét.

Megint rosszat álmodott, a fiúk elmesélték, hogy álmában először hosszan vonyított, majd azt kiabálta: ne üss, ne lőj. Negyvennégy óta visszatérő álma: áll a Duna-parton és érzi, hogy fürödnek a testébe a golyók, s közben fiatal fekete nyilas egyenruhások puskatussal ütö a fejét.

– Te amhorec magyar... akarjál jönni velünk Erebe, majd fogsz te elfelejteni mindent ott, mert mi leszünk az erősebb – mondta neki nyugtató hangon Slomó és egy kibontott ásványvizesüvegből megpróbálta megitatni.

Aztán elcsendesedett a sátor, mindenki újra elaludt, csak az ő szemére nem jött álom. Azon gondolkodott, hogy igazat mondott-e Slomó az imént. Nem volt egészen biztos benne.

JEGYZETEK

- 1 Erec a szentföld héber neve.
- 2 Héberül ostoba zsidó.
- 3 Cionista segélyszervezet, amelynek aktivistái már Kelet- és Közép-Európában megkezdtek a menekülni, aljázni akarok kiképzését az önálló zsidó államért folytatott harcra.
- 4 Gojim: a nem zsidó hitűek közös neve (héber).
- 5 A kivándorlókat segítő nemzetközi cionista szervezet, amely többek között útlevéllel és brit beutazási engedélyekkel látta el a Szlovákián át Ausztriába szökött magyar, lengyel, orosz menekülőket.
- 6 Mezőgazdasági termelőközösség Palesztinában és később Izraelben.

KÉRDEZD A NAGYIT!

Révész Bálint életszerű dokumentumfilmje kísérlet az emlékezés lehetőségeiről, határainról és az őszinteség lehető- vagy lehetetlenségéről. Halványulhatnak-e az emlékek? Létezik-e külön zsidó, német vagy angol trauma?

Vagy mindben van valami közös és univerzális, melyet a háborús tapasztalat formált? Az a (különböző) tapasztalat, ami éppen azáltal, hogy elválaszt, egyszersmind összeköt: hogy aztán egy asztalnál találjunk egy magyar holokauszt-túlélőt, egy hajdani angol kémnőt, és egy német táncosnőt...

Három-három szereplő: egy magyar, egy német és egy angol egyetemista és nagymamáik kapcsolata eleve-nedik meg a személyes elemekben bővelkedő filmben, melyben folyamatosan úton vagyunk: az időben és az emlékezés végtelen folyómedrében, és a valóságban is keresztül-kasul Európán. Tájak és érdekes karakterek dinamikája jellemzi ezt a végtelen hosszú munkafolyamatból, vagyis időutazásból vágott verziót, mely bár távol van a tökéletestől, de nagyon inspiratív; épp azáltal üdítően improvizatív, hogy óhatatlanul is ráérez az emlékezés töredékességére.

Nagymamák és unokáik őszintén beszélgetnek egymással, amíg tehetik! A film végén az egyik nagy, Zán, sajnos meghal. Az őszinteséghez kellett a generációk

közötti távolság, mint szűrő: koncepció volt, hogy ki-hagyják a szülőket.

Révész Bálint és két barátja, az angol Meredith Colchester és a német Ruben Woodin-Dechamps hét évig dolgoztak a Nagy projektben. A rendező kezdetben a saját nagymamájáról, Líviáról szeretett volna forgatni, de kiderült, hogy a társai nagymamáit is filmvászonra ille-nek egy közös projekt formájában. Nem kis ellentét fe-szült az élettörténetek között, a három nagy mindezt nagyvonalúan kezeli, de vajon mennyire tudták megmu-tatni saját arcukat?

Itt a sokkoló történeti kontextus, és a három nem min-dennapi nagymama alakja, akiket a fiúk közvetlenül, jó humorral próbálnak szóra bírni. Emlékezni olyan, mint sebeket feltépni. Bálint nagymamájának, Líviának külö-nösen, hiszen kamaszként deportálták és a családját el-veszítette. A háború után belépett a pártba, és (kissé naiv) humánus kommunista lett. Zárkózott, bölcs szemé-lyiség, aki sokat mesél és sokat sejtet. Ruben nagymamá-ja, Gudrun, előkelő náci szimpatizáns család leszáрма-zottja, kísérti a náci múlt, kisiskolás volt, amikor náci in-dulók és szélben csattogó horogkeresztes zászlók lelkesí-

tették: olyan súlyosak az emlékei és a meghasonlás, hogy képekben tudja csak átadni az akkori korszellemet, érzéseket, hangulatot (film a filmben: korabeli családi felvételeket is látunk a német család életéből). Meredith nagyjja, Zan, a kódfejtő kém a legnyitottabb, szórakoztató, felszínes személyiségnek tűnik, de nem az! Egykor aktív társasági életet élt, hírszerzési céllal koktélparkon találkozott a politikai paletta nem túl józan nagyágyúival. Nem nyárspolgár: rendelkezésre bocsátja a naplóját, és az is szimpatikus, hogy lazán beavatja hallgatóit a bizzar családi titkokba.

Három teljesen különböző karakter vesz részt vacsorán vagy kiránduláson, ahol nem a nyelvi gátak a sorompók. Minden szándék ellenére megértetheti-e Gudrun bárkivel, hogy miért okozott a németeknek eufóriát Hitler diadalmenete, vagy hogyan tolmácsolhatná Livia Zannak, hogy számára mit jelentett a kommunizmus közvetlenül a háború után?

De nem is ez a lényeg: úgy tűnik, Livia és Gudrun

rendszeresen skype-olnak, és Líviának jól esik, amikor a német nagyit keresi: ők valóban hasonló személyiségek.

Az unokák filmbeli szereplését nehéz meghatározni. Beszélgetik a nagymamáikat, hogy ők is részesei legyenek a múltnak. Mint egyéniségükben formálódó interjúztatók nagyon lazák, ami egyrészt jó, másrészt néha sok. Talán a szerepükből többet kellett volna vágni, mint a nagymamáik memoárjából.

Révész Bálint és Meredith Colchester, akik valóban színészek is, túllőtték a színészi játékukat. Viszont Ruben pont olyan szorongóan tépelődő, mint német nagymamája: hitelesen megtudjuk, milyen a német trauma.

Szarka Zsuzsa

Nagy Projekt (Granny Project), magyar-angol dokumentumfilm, 2017, 90 perc. Rendező: Révész Bálint. Szereplők: Rozanne Colchester, Gudrun Dechamps, Livia Révész, Meredith Colchester, Ruben Woodin-Dechamps, Révész Bálint

ELLENTMONDÓ NARRATÍVÁK

Az Életlehetőségek című kiállításon Flohr Zsuzsi saját nagyapja, Flohr Gyula életét dolgozta fel, a kurátor Pacsika Márton volt. Az anyagban egymásnak ellentmondó családi és hivatalos narratívák jelentek meg, melyek árnyalt társadalmi és nemi viszonyokra mutattak rá, és általában a közép-kelet-európai ember életének lehetőségeire egy folyamatosan bezáruló társadalomban. A kiállítás 2018. november 22 és 2019. január 6 között volt látható a budapesti 2B Galériában. Kettejük beszélgetését olvashatják alább.

Pacsika Márton: Hogyan kezdte el Gyulával foglalkozni?

Flohr Zsuzsi: Amikor tizenöt évvel ezelőtt a Jad Vasem online hozzáférhetővé tett kutatás anyagokat, a téli vizsgaidőszakban sokat keresgéltem, és találtam egy-két alapinformációt a családomról. Ezeket eltettem, és csak

Flohr Zsuzsi és Pacsika Márton

két-három évvel ezelőtt vettem újra elő, majd a gyerekkoromból megmaradt emlékfoslányaimat összeírva az apámmal, Gyszi fiával átbeszéltem egy interjú formájában az addigra összegyűlt anyagot. Megpróbáltam alátámasztani azokat az információfoslányokat, amikkel már rendelkeztem.

A hátizsák hogyan került szóba?

Az én fejemben az maradt meg, hogy a Gyszi úgy jött haza Borból, gyalog, hogy naponta két kockacukrot evett és egy liter vizet ivott. Ennyi kalória, ha nem is hó-

Flohr Zsuzsi munkái: Kutatói szoba. Flohr Gyula igazolványa, részlet, 2018. Fotók: Zana Krisztián, 2019

napokon keresztül, de rövidtávon, elég az embernek a túléléshez. Később apám ezt azzal egészítette ki, hogy ez a kockacukor a hátizsák pántjába volt bevarrva. A hátizsákról más forrásból tudtam, hogy létezett, és túlélte a háborút, majd a Papa azzal kirándult gyermekkorában, és feltörte a vállát, mert sókristályt hozott az anyjának. Az apám úgy emlékszik rá, hogy a hátizsák pántjába rejtett és a háború után is ott maradt kockacukrok törték fel a vállát. Én úgy tudtam, hogy ezt a kockacukrot a Gyszi elfogyasztotta, Apám szerint ő ezekhez hozzá sem nyúlt. Tehát nem csak, hogy nem gyalog jött haza Borból, ahogy én ezt gyerekként kombináltam, a kockacukrokhoz sem nyúlt hozzá, azok csak be voltak készítve szükség esetére.

Nekem úgy tűnik, hogy az a módszertan, amivel a családi mitológiához nyúl, inkább egy történet, mint képzőművészet.

Amikor összeírtam ezt a családi mitológiát, hozzágondoltam egyfajta valóságot, érdekelt, hogy ebből mi és hogyan történt meg, mi ennek a történetnek a valóságalapja. Én egyébként is foglalkozom ezzel az anyaggal, a második világháborúról, illetve a Holokausztról szóló visszaemlékezésekkel, tanúvallomásokkal, egyéb szövegekkel különböző generációkból. Nem gondoltam arra, hogy most képzőművész vagyok, de arra sem, hogy történetként viselkedem. Felállítottam magamban egy té-

Nagyapám hátizsákja, 2016, 2018

Flohr Essencia dobozok, 38 x 38 cm, cca 1950, 2018

zist, hogy mi hogy történhetett, és ezt kezdtem el alátámasztani olvasmányokkal. Így jutottam el Csapody Tamás könyveihez és magához Csapody Tamáshoz is. Az ő segítségével kezdtem helyretenni, hogy abból, amit tudok, mi az anekdota, és mi az a valóság, ami megtörténhetett.

A kutatásod elején leginkább Bor, valamint a munkaszolgálat volt a központi elem. Ugyanakkor a kiállításon ez már egy tágabb kontextusban jelenik meg, és bár az eltérő verziói a hátizsáknak megmaradtak központi elemnek, a Holokauszt már csupán a történet egyik részeként jelenik meg.

Amikor erről elkezdünk beszélgetni másfél éve, kész volt a kutatási naplóm és az első rekonstruált hátizsák az apám emlékei alapján. Továbbá készülöben volt a második hátizsák az apám húga, Marcsi emlékei alapján. Aki, amikor az elsőt meglátta, közölte, hogy ez egy csodálatosan szép hátizsák, de semmi köze a valósághoz. Akkor én inkább a Gyszi halálával, az idősko-

Eszenciák
(olajpasztell kréta,
papír, 113 x 138
cm, 2018)

A bori bányafejtés
(olajpasztell kréta,
papír, 2018, 113 x
138 cm, 2018)

ra felé akartam elindulni tovább. Te javasoltad, hogy legyen belőle egy kelet-európai történet, ami elindul a születésével, hiszen '12-ben született és fejeződjön be '93-ban, a halálával. Tehát több politikai rendszert lefedett ez az életút, a rendszerváltást követő évekig.

Én ezt úgy gondoltam, hogy van több olyan motívum, ami végigkíséri Gyula életét 1957-ig, az utolsó államosításig. A folyamatos kitartás, az újrakezdés, amit a kockacukros történet is szimbolizál. Ez valóban a kelet-európai ember szívósságát mutatja. Tehát szerintem nem arról van szó, hogy különböző történetek vannak egymás mellé téve, hanem van ennek egy íve.

Igen, másképpen látjuk a kiállítást mi ketten, ezért is volt szükség rád, mert nincs olyan érzelmi viszonyod ehhez a történethez, mint nekem.

Ezt így nem mondanám, mert a Holokauszthoz nagyon is van, csak nyilván más. Én azzal budapesti fiatalként napi szinten szembesülök, nagyon is érzelmi alapon, de arra a magyar történet részeként gondolok, és Gyula életére is így gondoltam, mint egy kelet-európai vagy magyar ember történetére.

Nekem ez a Gyuszi-történet mindig egy fantázia volt. Ezért is kezdtem el épületeket rajzolni, emberek nélkül, mert próbáltam a Gyuszt elképzelni bennük, az épületek homlokzatai, az az elem, ami végigvisz a kiállításon. Hiszen ezek a homlokzatok és a mögötte lévő épületek, élete meghatározó helyszínei voltak.

Én gyakran érzem azt, amikor Budapesten sétálok, és egy-egy épület történetéről megtudok valami számomra fontosat, akkor kicsit visszaszerzem a várost. A te képeidben is ezt érzem, az homlokzatok megrajzolása által egyfajta visszaigénylését Gyula történeteinek.

Igen, mert normális esetben családi fényképeken látod ezeket. Látsz egy fotót a nagypapáról, hogy Bodri kutyával a kert sarkában áll, és ismeritek a történetét a körtefának. Nálunk azon az egy képen, ami a kiállításon ki volt állítva, és az igazolványképeken kívül, más fiatalkori kép nincs a Gyusziról. Ennyi. Nem is a fényképet akartam megjeleníteni a rajzomban, mert ott lehetett volna a Gyuszi rajta, de kivettem, mert felesleges lett volna azon az egyen megjeleníteni, hiszen a többit nem tudtam.

A megnyitó előtt fél órával bejött egy úr a kiállítóterbe, még csak páran lézengtek, így odajött hozzám, hogy „a zsidó kiállítás nyílik itt meg”? Én zavarba jöttem, és csak annyit tudtam mondani, hogy az Életlehetőségek című kiállításon van, de gondolom, hogy jó helyen jár. Szerinted zsidó kiállítás az Életlehetőségek?

Szerintem törekedtünk arra, hogy ne legyen az. Az első fázis, ami Borral és a munkaszolgálatl foglalkozott, arra lehet mondani, hogy zsidó történet. Mondjuk ez sem igaz, hiszen ott nem csak zsidók voltak, hiszen a nem zsidó katonák, keretlegények, vasutasok mind a történet részei voltak. Bennünk mindenképpen volt egy erős törekvés arra, hogy ez a kiállítás erről az országról és Kelet-Európáról, illetve egy itt élő férfi életlehetőségeiről mondjon el annyit, amennyit egy kiállítás el tud mondani.

Mi volt a Gyula viszonya a zsidósághoz?

Nem igazán tudjuk. Az világos, hogy egy ponton kikeresztelkedett, valószínűleg a gyermekkorában, de könnyen lehet, hogy a háború után, a nagymamával kötött házasságát megelőzően.

Tehát semmit nem találunk Gyula zsidó identitásával kapcsolatban?

Alapvetően a munkaszolgálat az, ami utal a zsidóságra, hiszen zsidóként vitték el.

Martin Gilbert brit történész egy egész könyvet szentelt a vészkorszak idején üldözötteket mentő igaz embereknek. Az alábbiakban a Magyarországgal foglalkozó fejezet második részét közöljük. A magyar állami felelősség leszögezése, a társadalmi közöny és a deportáltak javaiból való haszonhúzás mellett arról sem feledkezhetünk meg a vészkorszak 75. évfordulóján, hogy voltak, akik a legsötétebb napokban is az emberség példáival szolgáltak. Az írás első részét márciusi számunkban közöltük. (A szerk.)

Martin Gilbert¹

IGAZAK MAGYARORSZÁGON²

2. rész

Egyes civilek különféle eszközökkel igyekeztek segíteni. Mikulai Gusztáv, aki zsidó nőt vett feleségül, s a háború előtt megalapította az első női zenekart Magyarországon, hamis papírokat és búvóhelyet szerzett számos üldözött részére, családokat csempészett ki a gyűjtőtáborokból, segítségével néhányan még a transzportból is meg tudtak szökni. Legalább 80 embert, köztük sok gyereket mentett meg.

Rácz Vilmos, aki a magyar atlétikai válogatott tagja az 1908-es londoni³ olimpián, majd harcolt az első világháborúban, budai házában pincéjében 16 zsidót bújtatott. Egyikük, egy egykori humorista, több mint fél évet töltött a rejtekhelyen. Amikor végül kimerészkedett, hogy átkeljen a Duna túlsó oldalára, a Lánchídon lőtték agyon. Négy másik embernek Rácz vidéki birtokán adott menedéket.⁴ Szabó Oszkár, a magyar légierő egyik szökevénye 48 haszid zsidó életét mentette meg azzal, hogy elbújtatta őket, és hamis személyi okmányokat szerzett menyasszonya és családtagjai számára.⁵ Tonelli Sándor orvos 40 zsidót helyezett el egy budapesti kórház elhagyott épületének alagsorában a német megszállás alatt, ahol személyzete több tagjával együtt élelmezte őket, gondoskodott az ismétlődő razziák elkerüléséről, végül hamis papírokkal sikerült a nemzetközi gettó oltalmába helyezni őket.⁶

1944. október 26-án, alig két héttel azután, hogy a nyilaskeresztesek átveszik a hatalmat, az újonnan kinevezett védelmi miniszter hozzájárult, hogy Eichmann kérésére zsidókat németországi kényszermunkára hurcoljanak. Egy hét alatt 25 ezer férfit és 12 ezer nőt tereltek össze. Nagy részüket gyalog indították útnak nyugatra, az osztrák határ felé. Több mint 100 mérföldet kellett megtenniük. Október 28-án, miközben a razziák folytak, a nyilasok elfogták Kálló Ferenc katolikus papot, aki hamis keresztleveleket adott a zsidóknak. Hajnalban kivégezték.

Az újjáéledő náci fenyegetettség és az ausztriai deportálásokkal szembeni védekezés lehetőségeit kereső Angelo Rotta engedélyt kapott a Vatikántól, hogy az átkeresztelkedőknek menlevelet adjon. Rotta utasította munkatársait, hogy legyenek felettebb elnézőek a hitelesítés során, s végül több mint 15 ezer menlevelet osztottak ki. Határozottan felszólította a többi egyház képviselőit, hogy segítsenek „zsidó testvéreinken”.⁷ Titkárát, Baránszky Tibort a menetoszlopokhoz küldte azzal, hogy annyi hamis dokumentumot juttasson el a foglyokhoz, amennyi csak lehetséges.⁸

A Szálasi-rezsim erőszakos antiszemitizmusa a magyar hivatalosságok körében sem talált osztatlan elismerésre. 1944. november 4-én Solymossy János, Budapest rendőrkapitányának közbenjárása mentette meg egy zsidó öregotthon 90 lakóját a nyilas mérszárlástól.⁹ November 8-án azonban az elfogottak első néhány ezres csapa-

Angelo Rotta

ta napi 30 kilométeres hajszolt menetelésbe kezdett a nyugati határ felé. Egy nappal később a nyilasok városzerte 10 ezer zsidót ejtettek foglyul, s egy külvárosi téglagyárba zsúfolták őket, élelem és tüzelőanyag nélkül. Az „Igazak” kitüntetést elnyert svájci történész, Meir Wagner így ír: „Miután sokan rendelkeztek menlevéllel, Carl és Gertrud Lutz többször is elhajtott a téglagyárhoz, hogy elérje a szabadon bocsátásukat. Gertrud órákig rostokolt a fagyban, mialatt a papírokat ellenőrizték, kitaratóan követelve mentességük elismerését.”¹⁰ A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának képviselői, a svéd követ-ség munkatársai és a magyar hadsereg számos tisztje megfordult a téglagyárban, s mindenféle dokumentumra hivatkozva próbálták legalább néhány fogoly szabadságát kieszközölni. A kormány november 15-én létrehozta a „nagy gettót” („zárt gettónak” is nevezték) a régi zsidónegyed központjában, aminek létszáma ekkor a 60

ezerhez közelít. További 30 ezren költöztek a „nemzetközi gettóba”, ők azok, akik valamiféle diplomáciai védettséget tudtak igazolni, s ennek köszönhetően a Vöröskereszt, valamint a svéd, a svájci, a spanyol, a portugál és a vatikáni képviseletek fennhatósága alá vont bérházak falai között meghúzhatták magukat.

Franz Bischof, a svájci alkonzul, 30 zsidót bújtatott.¹¹ A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának budapesti ügyvivője, Friedrich Born, sikerrel járt közbe 500 zsidó gyerek szabadon bocsátása érdekében, akiket a szervezet által biztosított védelem ellenére erőszakkal hurcoltak a „nagy gettóba”. Born és munkatársai összesen 11-15 ezer embert mentettek meg. Born kezdetben genovai feljebbvalóitól bírálatot kapott, amiért mentési erőfeszítései során átlépi hatáskörét, a vádak alól azután a háború végeztével a szervezet belső vizsgálata tisztázta.¹²

A református „Jó Pásztor Misszió” vezetőjeként, Bornnal és a Vöröskereszttel karöltve dolgozott Sztehló Gábor evangélikus lelkész, aki élete kockáztatásával 905 zsidó gyereket és 635 felnőttet rejtett el az egyháza rendelkezése alatt álló mintegy 30 különféle otthonban. A háború előtt a Misszió leginkább zsidó gyerekek lutheránus hitre térítésével foglalkozott, de amikor az embermentés kérdése felmerült, habozás nélkül lemondott róla.

Paul Friedlander (Fóti Pál) egyike volt azoknak, akiket Horváth Kálmán százados munkásszázada mentett meg az auschwitzi rémálomtól. 1944 novemberében, 18 évesen, hamis papírokkal tartott Budapestre. „Szerencsém volt, nem igazoltatott senki. Jártam az utcákat, még egy moziba is beültem. Ha rám esteledett, behúzódtam egy kapualjba, vagy pincébe aludni. Hallottam, hogy nyilasok bandái hurcolják el a zsidókat és a Dunába lövik őket. Egyik éjjel a Dohány utcai zsinagóga egyik mellékszárnyában aludtam, ott találkoztam először Sztehló Gábor tiszteletes nevével, aki zsidó gyerekeknek segített menedéket találni. Felkerestem budai irodáját, de késő délután volt, s egy kövér portás állta utamat. Hangosan vitatkozni kezdtünk, amikor egy elegáns, ősz hajú, de még fiatal ember lépett ki az ajtón. Sztehló volt az, aki mosolyogva terelt beljebb a szobájába. Alig ocsúdtam fel a meglepetésből, mondtam neki, hogy zsidó vagyok, ő pedig megígérte, hogy egy gyerekotthonban talál helyet a számomra.” Sztehló adott neki egy vöröskeresztes igazolást, hogy futárként a szervezet alkalmazásában áll. Így jutott Friedlander egy budai hegyekben megbúvó gyermekotthon falai közé.¹³

Egy másik fiú, aki ekkor 11 éves volt, így emlékezett a lelkész felügyelte otthonban zajló életre: „Olvastuk a Bibliát és minden este imádkoztunk. Sztehló meg sem próbált áttéríteni bennünket, de azt tudta, hogy az istenbe vetett hit nélkül aligha van esélyünk túljutni az elhagyatottság és a rettegés élményein. Vallásos meggyőződését egyszerűen és természetesen osztotta meg velünk. Sosem tértem át a keresztény hitre, de a mai napig mély-

séges hálával gondolok a lelki vigaszra, amit nyújtani tudott, s ami oly nagy szerepet játszott mindannyiunk túlélésében azokban a rettenetes időkben. Sok otthont átkutattak a nyilasok, s magát Sztehlót is többször kihallgatták a kerületi parancsnokságon.”¹⁴

Vermes Gábor, aki szintén Sztehlónak köszönhetően talált menedéket, úgy emlékezett, hogy „a lelkész jobban tartott a nyilasoktól, mint a Wehrmachttól. Gondja volt rá, hogy jó kapcsolatot ápoljon néhány német tiszttel, mert úgy gondolta, adott esetben ezzel védelmet biztosíthat a rejtőzködők számára. Megesett, hogy az ismerős tisztek lejöttek a pincébe, s a gyerekek német dalokat énekeltek nekik. A háború után Sztehló elárulta nekem, egyikük pontosan tudta, hogy kik vagyunk, de nem törődött vele. Pokoli szerencsénk volt, hogy kilétünkre ő jött rá, és nem egy közismerten szadista SS-tiszt, aki egy időben szintén gyakran megfordult nálunk.”¹⁵

Peleg Dávid, Sztehló másik patronáltja, ezt írja: „A családunk egyik barátja egy evangélikus templomban működő gondozási központban dolgozott, ami a Vöröskereszt védelme alatt állt. Az intézményt egy csodálatos lelkész vezette. Névleg keresztény menekültként kerültem hozzájuk. A hamis papírokat a lelkésztől kaptam. Két hete lehettem ott, amikor a helyet egy bombázás során találat érte, és el kellett hagynunk a templomot. A németek ragaszkodtak az evakuáláshoz. Hová mehettünk volna a háború kellős közepén? Ezúttal is ugyanaz a nagyszerű ember segített ki a bajból, amikor fogott minket, 33 zsidó gyereket, és hamis papírokkal a lakása pincéjében rejtett el, saját családjával egyetemben.”¹⁶

Mások mellett Sztehlót két lutheránus lelkész társa segítette: Bereczky Albert, akinek szolgálati helye a nemzetközi gettó északi csücskének szomszédságában lévő templom volt, és Koren Emil, a budai Várnegyed templomának lelképásztora, akinél a mentést szervező Sztehló sokat tartózkodott.¹⁷

Ujváry Sándor, a Vöröskereszt egyik képviselője javasolta Rottának, a pápai nunciusnak, hogy állítson ki szabad közlekedést biztosító iratokat név nélkül, amivel Budapestről Hegyeshalomig ellenőrizhetnék a kényszermunkára hurcoltak útvonalait, s megmenthetik a legsebbebb, beteg és kimerült foglyokat nyilas gyilkosaiktól. Amikor Ujváry elismerte, hogy maga is hamis igazolvánnyal és keresztlevelekkel látja el az üldözötteket, Rotta így felelt: „Ártatlanokat mentesz meg gyermekem, ami Jézus és Isten kedvére való. Előre megiszolgálod a bűnbocsánatot. Folytasd a munkát, Isten dicsőségére.” Azzal utasította titkárát, hogy lássa el Ujváryt minden szükséges meghatalmazással és egy halom pecsétes, bírói igazolvánnyal.¹⁸

November 19-én az öt semleges hatalom, Svédország, Spanyolország, Svájc, Portugália és a Vatikán képviselői közös beadványban kérte a magyar kormánytól, hogy „valamennyi, a zsidóság deportálására vonatkozó rende-

Friedrich Born

letét vonja vissza, a megkezdett műveleteket állítsa le, s haladéktalanul tegye lehetővé, hogy az otthonukból elhurcolt szerencsétlenek hazatérhessenek”¹⁹. Ennek hatására a „halálmenetek” indítását megtiltották. Eddigre azonban a fővárosi helyzet csaknem teljes anarchiába fulladt. A nyilaskeresztes bandák kényurakként viselkedtek, s készséggel készítették elő a terepet a „zsidókérdés” Eichmann-féle megoldása előtt.

Már november 21-én újraindultak a deportálások. Mivel Auschwitz bezárta kapuit, az új transzportok a józsefvárosi állomásról Ravensbrück és Mauthausen felé vették az irányt. Mauthausenben több mint 3000 Budapestről elhurcolt zsidót semmisítettek meg. November 23-án Wallenbergnek hamis papírokkal sikerül több tucat embert lehoznia a vonatról a józsefvárosi pályaudvaron. 5 nappal később visszatért, s ezúttal is elérte, hogy legalább néhány embert szabadon bocsássonak. Ugyanekkor, november 23-án, majd négy nappal később ismét, a Vöröskereszt elküldte képviselőit az osztrák határhoz, akik utol is érték a két hete útnak indított gyalogos transzportot. A végsőig elcsigázott, őrlelkűen folyamatosan bántalmazott foglyok között annyi hamis menlevelet osztottak ki, amennyit csak tudtak. Vöröskeresztes teherautókból álló konvojt szerveztek az elhurcoltak élelmezésére. Wallenberg száguldva tette meg az utat a határig, hogy papírral lássa el a menetelők egy részét. A Budapestről elhagyó utak mentén és Ausztria határán ellenőrzőpontokat állíttatott fel, hogy megakadályozza a

Giorgio Perlasca
idősebb korában

menlevelek tulajdonosainak deportálását. A becslések szerint így kb. 1500 embert mentettek meg és juttattak vissza a fővárosba.²⁰

A 20 esztendőes Rose Rosner is tagja volt az egyik menetoszlopnak. Útjuk során őreinek egyike, egy magyar katona, a kezébe nyomta a Bibliáját és a keresztjét, azzal, hogy keressen menedéket vidéken élő szüleinél. Azután engedte megszökni.²¹

November 30-án, a spanyol követséget vezető Angel Sanz-Brizt utasították, hogy saját biztonsága érdekében hagyja el a fővárost. Olasz barátja, Giorgio Perlasca, akit korábban ő nevezett ki a spanyol védett házak élére, Jorge álnéven, spanyol követségi ügyvivővé lesz. Ebben a minőségében azután mintegy 3000 menlevelet írt alá a követség hivatalos levélpapírját felhasználva. De nem érte be ennyivel. Egy fiatal magyar zsidó, Rónai Ábrahám később elmesélte, hogyan törtek rá a nyilasok a védett házra, ahol társaival meghúzta magát, s tereltek össze egy csapatnyi zsidót, hogy a Dunánál főbe lőjék „amint az akkoriban megszokott volt”. Ábrahámot túl fiatalnak találták, de anyja és nővére a kiválasztottak közé került. Épp indultak volna, amikor „a semmiből hirtelen felbukkant Perlasca és nekiesett a nyilas parancsnoknak. Megfenyegette, hogy azonnal jelenti Madridnak telefonon az ország jogainak durva megsértését, aminek súlyos következményei lesznek a spanyol-magyar államközi kapcsolatok szempontjából, ami pedig az érintett parancsnok katonai karrierjét illeti, hát azt megnézheti

magának. A terv működött, a zsidókat a halál kapujában szabadon eresztették, s visszatérhettek a menhelyre.²²

December 10-én Wallenberg harmadszor is elment a józsefvárosi pályaudvarra, hogy az Ausztriába induló transzportból embereket okmányjaival váltson ki.

December második hetében Sztehló tudomására jutott, hogy pár nap múlva, 18-án, rajtaütés készül a menedékhelyek ellen. „Rohantam Budára és próbáltam meghamisítani a nyilvántartásunkat. Hamis iskolai bizonyítványokat és keresztleveleket gyártottunk”, emlékezett később erre az időszakra. Igazolásokot írtak vöröskeresztes levélpapír felhasználásával. „A legnehezebb dolog mégis az volt, hogyan tanítsuk meg a kicsi gyerekeknek az új nevüket, s hogy mit kell felelniük, ha a szüleikről kérdezik őket. Sok türelmet kívánt, mire a megfélemlített gyerekek megtanulták, amit tudniuk kell. És persze akkor sem lehettünk biztosak benne, hogy képesek jól válaszolni, ha kihallgatják őket. Mennyi félelem és rettegés volt a hátuk mögött, és mennyi várt még rájuk!” Nehéz, rémisztő idők voltak ezek. Az otthonokban páni félelem uralkodott. Nem győztem ismételtetni, hogy megmaradásunk eddig is arról tanúskodott, hogy Isten szeret bennünket.”

„Hálás voltam a nővéreknek”, tette hozzá, „akik a hit és a remény tüzét őrizték és adták tovább a gyerekek körében. Ezek a fiatal emberpalánták, fiúk és lányok egyformán bátrak és higgadtak tudtak maradni. December 18-ának reggelén sorra jöttek a hívások, hogy kézkubonyos városi rendőrök sorakoznak a menedékhelyek előtt. Igyekeztem tartani a munkatársaimban a lelket, nagy merészen hajtogattam, hogy Isten az oldalunkon áll. Csofának kellett történnie. A rémület leginkább az 5-6 menekült gyereket, és pár felnőttet rejtegető kisebb otthonokban harapódzott el, mert őket nem tudtam időben figyelmeztetni. Megpróbáltam felkészíteni őket a razziára. Kisvártatva mindenki arról a különös körülményről számolt be, hogy rendőrök nem lépik át a küszöböt, székeket kérnek és az épületek előtt táboroznak le. És megtörtént a csoda: a nyilasok nem érkeztek meg.”²³

December 22-én a szovjet haderők megközelítették a fővárost, Eichmann pedig repülőn elhagyja az országot. Másnap a semleges államok diplomatái követték a példát, Rotta, Wallenberg, Perlasca, Lutz, és helyettese, Peter Zürcher kivételével. Két nappal később került sor Wallenberg negyedik józsefvárosi mentőakciójára az utolsó osztrák transzporttal. Alig indult meg a szerelvény, amikor sikerül feltartóztatnia, és menleveleket lobogtatva elérte néhány fogoly szabadon engedését. Karácsony napján azután Budapest a szovjetek ostromgyűrűjébe került.

December 27-én zsidók rejtegetése vádjával a nyilasok kivégezték Salkaházi Sára nővért és hitoktató társát, Berkovits Vilma. Három nappal később betörték a mindaddig védelmet élvező nemzetközi gettó területére, 170

zsidót a Dunához vittek, s mintegy 50 embert lőttek agyon. Ezután rajtaütöttek az „Üveg ház” épületén. Három menekültet meggyilkoltak, a többiek a vérfürdő-től magyar katonák közbelépése mentette meg.

1945. január 3-án, amikor az ostromlók a város határához értek, s mindenütt ágyúik moraja hallatszott, egy német tiszt toppant be a Jó Pásztorok egyik otthonába, amit egy budai hegyi villában rendeztek be, s utasította a házvezető diakónus nővért, hogy haladéktalanul ürítse ki az épületet és adja át a nehéztüzérség részére. Paul Friedlander, az otthonban élő idősebb fiúk egyike így emlékezett: „Telefonon úgy rendelkeztek, hogy menjünk Sztahló házához. Felébresztettük a kisebbeket, és megtöltük a zsebünket kockacukorral. A nővérek elsősegélyt csomagoltak szükség esetére. Hozzávetőleg 30 gyerek és 10 felnőtt vonult a mély hóban némán, egyes oszlopban. Elöl és hátul német katonák fogták közre a menetet, lövésre kész fegyverrel kísérték és segítettek cipelni az elszunnyadt kicsiket. Sztahló és felesége az ajtóban várt minket. Leültünk a lakásban, ahova tudtunk. Kisvártatva Sztahló Ilona forró köménylevest hozott, s mi egyszerre felfaltuk a család teljes élelmiszer tartalékát.” Ahogy megmenekülésükre gondol, hozzáteszi: „Nem kérdés, hogy a felesége is hős volt.”²⁴

A lelkész tetteiről tanúskodva Paul Friedlander nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a házaspárnak két kisgyereke volt, „ráadásul náluk rejtőzködött a nagydarab portás a feleségével, és egy nyilas körözés alatt álló kommunista író. Teltek-múltak a napok, a lövések hangja egyre közelebből hallatszott, de a házaspár közelében úgy éreztem, semmivel sem vagyok nagyobb veszélyben, mint bármelyik embertársam háború idején.”²⁵

A Sztahló-ház gyerekklakóinak egyike így emlékezett: „Sokat énekeltünk, s gyakran megesett, hogy mi, egy csapat pincébe kényszerített zsidógyerek német dalokkal szórakoztattuk a látogatóba érkező német tisztet. Szerencsénk volt. A közeli egység parancsnoka, egy őrnagy, baráti viszonyt ápolt Sztahlóékkal”.²⁶ Egyes szám harmadik személyben írt emlékirataiban Sztahló úgy jellemzi az őrnagyot, mint aki „rezignált volt és szomorú, nem áltatta magát a háború haszontalansága felől”. A lelkésznek egyszer elárulta, hogy „tudja, kik ezek a gyerekek valójában, de gyűlöli a rasszizmus minden formáját és a legjobbakat kívánja Sztahlónak és mindannyiunknak. Mielőtt áthelyezték, figyelmeztette Sztahlót, hogy legyen óvatos egy SS-hadnaggyal, aki fő hivatásának tekinti a rejtőzködő zsidók elpusztítását.”²⁷

A német őrnagyról, akinek neve nem maradt fenn (alighanem megölték az utcai harcok során) Paul Friedlander is megemlékezett: „Egy alkalommal egy idősebb tiszt, aki orvos volt Hamburgban, utalt rá, hogy sejtí, mi-féle gyerekeket bújtat Sztahló, s hogy csodálja bátorságáért. Máskor biztosította a lelkészt, hogy egyetlen magyar fasiszta sem fogja betenni a lábát az ő körzetébe.

Sztahló Gábor

Megesett, hogy teherautót és sofőrt bocsátott rendelkezésünkre, hogy azzal hozzunk élelmet a Vöröskereszt várkerti raktárából.”²⁸

Aztán hirtelen, ahogy egyre hevesebben zajlott körülöttük a küzdelem, egy lövedék fennakadt a tetőn. Nem robbant fel és Sztahló maga ment érte, hozta le és temette el az orgonabokrok alá a kertben.”²⁹

1945. január 6-án a nyilasok ismét lerohanják a nemzetközi gettót, sok embert vonszolnak ki a védett házakból a Duna partjára és kivégzik őket. Másnap Lutz, Perlasca és Wallenberg engedélyt kapott, hogy egy század magyar katonával biztosítsa a terület védelmét. Egy nappal később Peter Zürcher tudomást szerez egy közelgő nyilas roham tervéről, ami a gettó svájci menedékhelyein élő összes zsidó felhajtását és elpusztítását helyezte kilátásba. Haladéktalanul felkereste a nyilaskeresztes kormány egyik magas rangú képviselőjét, az elképzelést a nemzetközi jogok durva megsértéseként értékelve követelte a védett házak ellen indított támadások azonnali leállítását. A tisztviselő végül engedett és a védettséget élvező több ezer zsidó életben maradt.”³⁰

De ez a fajta védelem nem nyújthatott többé biztonságot az egyre agresszívebb fasiszta elemekkel szemben. Január 8-án a svéd követség élelmiszer raktárában menedéket kereső 266 zsidót a nyilasok elhurcolták és kivégezték. De a segítők a végsőkig kitartottak. Ugyanazon a napon egy másik nyilas egység 161 zsidót terelt a Dunához, amikor Wallenberg az utolsó pillanatban közbelépett és elérte, hogy egy másik, svéd oltalom alatt álló menedékhelyre engedjék őket. Négy nappal később, január 12-én értesült arról, hogy a nagy gettó 59 ezer lakójának megsemmisítését tervezik. Wallenberg egy magas rangú SS-tiszthez fordulva igyekezett elérni a mészárlás megakadályozását. Nem mulasztotta el arra inteni a

parancsnokot, hogy a háborús bűnök megtorlása a küszöbön áll. A tervet lefűjták.³¹

1945. január 16-án a szovjet csapatok elérték a nemzetközi gettó határát. A védett házakban élő 25 ezer zsidó visszanyerte szabadságát. Ezen a napon látták Wallenberget Budapesten utoljára. Nagyrészt mindmáig tisztázatlan okokból az oroszok elfogták és Moszkvába hurcolták, ahol nyoma veszett.³²

Két nap múlva felszabadult a nagy gettó, majd egy héten belül egész Pest. Budán, ahol a harcok február közepéig elhúzódtak, többen a svájci követség pincéjében kialakított óvóhelyen találtak menedéket. Fejük fölött a teljes épület romokban hevert.³³

A budapesti zsidóság száma a német csapatok és az SS érkezésekor, 1944 márciusában, elérte a 150 ezret. 1945 elején, a főváros felszabadulását 120 ezren élték meg. A túlélők közül több mint 59 ezer a nagy gettó, 25 ezer a nemzetközi gettó lakója volt, a másik 25 ezer keresztény és más egyházi menedéken húzta meg magát. A helyi lakosságból és a diplomáciai testületek munkatársaiból verbuválódott sok-sok ember összefogásának köszönhetően az SS végső győzelme elmaradt.

Mislai Attila fordítása

JEGYZETEK

- 1 Sir Martin Gilbert (1936 – 2015) a 20. századi angol történetírás legendás alakja, Winston Churchill hivatalos életrajzírója, a két világháború és a Holocaust szakértője. Történetírói munkásságáért, valamint politikai és diplomáciai tanácsadóként tett szolgálatainak elismeréseként 1995-ben lovagvá válogták. 88 könyvet írt, eddig 24 nyelvre fordították le. Magyarul két műve jelent meg: Martin Gilbert: *Zsidó történelmi atlasz*, Gondolat, 1991, illetve: *Izrael története*, Panonica Kiadó, Budapest, 2001.
Sir Martin a „személyes történelem” fontosságát hirdette, interjúzásban, helyszínek felkeresésében, dokumentumok gyűjtésében fáradhatatlan volt. Rajongott a térképekért, módszeres kutatásuk egyik úttörőjeként számtalan atlaszt állított össze. Kutatómunkája során többször járt Magyarországon. (A fordító)
www.martingilbert.com
- 2 Fordításunk a szerző Righteous című könyvének Magyarországról szóló fejezete. (Martin Gilbert: *Righteous*, Henry Holt and Co., Doubleday, 2002, 381–405).
A téma teljesebb feldolgozásához lásd.: Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*, Balassi Kiadó/Jad Vasem, 2009 (a fordító).
- 3 Az 1912-es stockholmi olimpián is részt vett (a fordító).
- 4 Anna Porter (Rác Vilmos unokája): *The Storyteller: Memory, Secrets, Magic, and Lies*, 187–194.
- 5 United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archive, Worksheet 05820.
- 6 Desmond Brown: „Israel honours two Toronto war heroes” (Két torontói háborús hős izraeli kitüntetés), *National Post*, 9 February 1999. A Kanadában élő Tonelli ekkor 85 éves volt. A másik díjazott Jan Schoumans.
- 7 „Portrait of Monsignor Angelo Rotta” (Angelo Rotta port-

- réja), United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archive, Worksheet 45669, idézi Eric Saul: „Vízum az életbe” Kiállítás, 2000 február
- 8 Sara Reuvenitől származó információ, aki a Yad Vashem Intézet Igazak a Népek Között magyarországi részlegét vezeti (fájl 7690).
 - 9 Valójában Solymossy János a rendőrség politikai osztályának nyomozója volt, akit 1944 november közepén neveztek ki „a zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos”. Budapest főparancsnokának tisztségét kicsit később és csak néhány napig (december 15–24-ike között) töltötte be. Lásd.: Karsai Elek – Karsai László (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen: Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez IV., Balassi Kiadó, Budapest, 2014 (a fordító).
 - 10 Meir Wagner: *The Righteous of Switzerland*, 181.
 - 11 „Portrait of Franz Bischof” (Franz Bischof portréja), United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archive, Worksheet 45660, idézi Eric Saul: „Vízum az életbe” Kiállítás, 2000 február
 - 12 „Portrait of Friedrich Born” (Friedrich Born portréja), United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archive, Worksheet 45659, idézi Eric Saul: „Vízum az életbe” Kiállítás, 2000 február
 - 13 Pál Fóti (Paul Friedlander): „The Survivor’s Tale: 50 Years Ago the Holocaust Reached Hungary”, *AJR Information*, April 1994.
 - 14 Kézirat, amit David Peleg egyik barátja juttatott el a szerzőhöz 2001. szeptember 1-jén.
 - 15 „Gábor Vermes” – Vermes Gábor feljegyzése a szerző számára, 2002 március 8.
 - 16 Davig Peleg levele a Yad Vashemhez (beérkezett: 1971, május 18), Yad Vashem Righteous Among the Nations Archive, file 722.
 - 17 Yad Vashem Righteous Among the Nations Archive, file 722.
 - 18 Jenő Levai (ed.): *Hungarian Jewry, and the Papacy*, 44–45.
 - 19 Eugene Levai: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, 358–359.
 - 20 Per Anger: *With Raoul Wallenberg in Budapest*, 68–69.
 - 21 Judy Stoffman (Rose Rosner leánya) személyes elbeszélése a szerzőnek 2002 február 12-én.
 - 22 Mordecai Paldié köszöntője 1989 szeptember 25-én, abból az alkalomból, hogy Perlasca megkapta a „Világ Igaza” kitüntetést. Yad Vashem Righteous Among the Nations Archive, file 3911.
 - 23 Gabor Sztéhlo: *In the Hands of God*, 121–122.
 - 24 Pál Fóti beszámolója a szerzőnek 2002. március 24-én.
 - 25 Pál Fóti (Paul Friedlander): „The Survivor’s Tale: 50 Years Ago the Holocaust Reached Hungary”, *AJR Information*, April 1994.
 - 26 Kézirat, melyet David Peleg egyik barátja (maga is Sztéhlo-nak köszöni az életét) küldött a szerzőnek 2001. szeptember 1-jén.
 - 27 Gabor Sztéhlo: *In the Hands of God*, 139.; 147.
 - 28 Pál Fóti (Paul Friedlaender): „The Survivor’s Tale: 50 Years Ago the Holocaust Reached Hungary”, *AJR Information*, April 1994.
 - 29 Pál Fóti beszámolója a szerzőnek 2002. március 24-én.
 - 30 Eric Saul: „Vízum az életbe” Kiállítás prospektusa, 2000 november
 - 31 Per Anger: „Introduction”, in *Raoul Wallenberg, Letters and Dispatches, 1924–1944.*, 229.
 - 32 Ingrid Palmklint – Daniel Larsson (editorial group): *Raoul Wallenberg: Report of the Swedish-Russian Working Group*
 - 33 Agnes Hirschi (az óvóhelyen menedéket keresők egyike) beszámolója a szerzőnek 2002. április 28-án.

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes
előfizetési díj
1 évre 25 200 Ft
Megrendelhető
a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149,
210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

1% adóddal
100% kultúra

A Szombat Alapítvány kurátorai,
Forrás-Bíró Aletta pszichológus,
Heller Ágnes filozófus,
Komoróczy Szonja Ráhel hebraista
és Kovács András szociológus is
arra kérnek, sőt biztatnak,
ajánld adód 1%-át
a Szombat Alapítványnak.

Adószám:
18165850-1-42

Schiller
SZERVIZ

SCHILLER SZERVIZEK BUDAPESTEN, 5 HELYEN!

ISO 9001:2009 SZERINT TANÚSÍTVÁ

**Márkaszervizek és típustól
független szervizszolgáltatások;
több, mint 25 éves tapasztalattal!**

IV. ker., Főti út 143.
IV. ker., Külső Váci út 20.
XIII. ker., Váci út 113.

XIV. ker., Tengerszem u. 59/A.
XV. ker., Szentmihályi út 142.

Schiller.hu

Újítsa meg tagságát, vagy
váljon Ön is Mazsike-taggal!

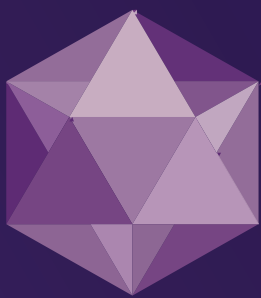
Miért jó Mazsike-taggnak lenni?

- névre szóló kártya
- kulturális, utazási, és gasztronómiai élmények
- elfogadóhelyek folyamatosan bővülő köre
- a tagsági kedvezmény vonatkozik: a Mazsike saját és partnerei rendezvényeire, kiadványaira, utazásaira

Az éves tagdíj összege 5.000,- Ft,
Nyugdíjasoknak 4.000,- Ft, befizetése
személyesen irodánkban (1063 Bp.,
Tüköry utca 3.), vagy átutalással
(bankszámlaszámunk: 11709002-
20064275) lehetséges.

Mazsike Kulturális Kártya
- a biztosan nyerő választás!

MAZSIKE
MAGYAR ÉRZŐ-KULTURÁLIS IDENTITÁS
magyar + zsidó + kultúra = Mazsike

ZSIDÓ MŰVÉSZETI NAPOK

MÁJ 25 -JÚN 2

SZERELMES CHAGALL

MÁJ 25

Horgas Eszter
és Bálint András estje
URÁNIA NEMZETI FILMSZÍNHÁZ

BUDAPEST BÁR

MÁJ 26

Mazel Tov Budapest
MOMKULT SZÍNHÁZTEREM

BORÍTÉKOLHATÓ SZERELEM

MÁJ 28

Náray Erika
és Nyáry Krisztián estje
BUDAPEST JAZZ CLUB

SZERETSZ ENGEM...?

MÁJ 27

a Budapest Klezmer Band koncertje
VENDÉG: Szulák Andrea
és Dunai Tamás
MOMKULT SZÍNHÁZTEREM

SZABAD HANGOK

MÁJ 27

Dés László
Quartet koncertje
ÓBUDAI TÁRSASKÖR

HELLO BERLIN

MÁJ 27

Moran Magal
és zenekara koncertje
VENDÉG: Demi László Deméter
COLUMBUS HAJÓ

SZÉP MESÉK - ROSSZ MESÉK

MÁJ 30

Szinetár Dóra estje
FRANKEL LEÓ UTCAI ZSINAGÓGA

ZENEÜNNEP

JÚN 1

POP, SWING, KLEZMER
Szűcs Gabi, Falusi Mariann
és Váczai Eszter közös koncertje
VENDÉG: Jávorai Ferenc Fegya
MOMKULT SZÍNHÁZTEREM

KOVÁTS KRISZTA - ZENEMOZI

JÚN 2

CHAPLINTÓL FELLINIG
KÖZREMŰKÖDŐK: Farkas Gábor Gábor
BUDAPEST JAZZ CLUB

zsimu.hu
RÉGI IS, ÚJ IS, JEWISH

INFORMÁCIÓ: Zsimu jegyiroda: 1072 Budapest, Akácfa u. 47. / 06 1 344 54 09 / info@zsidomuveszetinapok.hu
A Zsidó Művészeti Napok szervezője a Kultúr Produkciós Iroda Nonprofit Kft. A szervezők a műsorváltozás jogát fenntartják!

